

IV. BÉLA BIRTOKRESTAURÁCIÓS
POLITIKÁJA

/Bölcsészdoktori értekezés/

Készítette:
Rákos István

Szeged

1972

Tartalomjegyzék

I.	A magyar birtokpolitika tendenciái a XIII.század elejéig	1
II.	Birtokvisszavétel a tatárjárás e- lőtt	19
	1. A "felesleges és haszontalan örökadományok" visszavétele. . . .	19
	2. A birtokvisszavétel hatóköre . . .	29
	3. A királyi népek szerepe a birtok- visszavételben	52
	4. A visszavétel mechanizmusa	66
	5. A birtokvisszavétel mérlege. . . .	73
III.	Birtokrendezés a tatárjárás után. . . .	84
	1. A birtokrendezés hatóköre.	85
	2. A birtokrendezés és a várelemek . .	97
	3. A birtokrendezés mechanizmusa. . .	114
IV.	Összegzés.	119
V.	Jegyzetek.	123

I.

A magyar birtokpolitika tendenciái a XIII.század elejéig

A feudalizmus kialakulásáról akkor beszélhetünk Magyarországon, amikor a feudális földtulajdon kizárólagos helyzetre, monopóliumra tesz szert, azaz a fejedelmi birtokokból feudális királyi, a törzsi-nemzetiségi arisztokrácia birtokából feudális világi magánbirtok lesz. A feudális földtulajdon monopóliumának kialakításában részt vesz az egyházi birtok is. Az egyházi birtokoknak nincs X.századi előzménye, tehát kezdettől fogva adománybirtokokból, alapvetően a királytól, másodsorban a világiaktól kapott adományokból jön létre. A XI.század végére bizonyos konturok alakulnak ki, létrejön a feudális földbirtok három alaptípusa, a királyi, a világi és az egyházi birtok. Mind a három típus mögött más - más társadalmi csoport áll, igaz együttesen járulnak hozzá a szabadok lesüllyesztésével és a szabad földek elfoglalásával a feudalizmus kialakulásához, mégis más jellegű törekvéseikben eltérnek egymástól. Mindegyik típus saját gazdasági alapját kívánja növelni. Az idő előrehaladtával - a megyeszervezet terjesz-

kedésével párhuzamosan - azonban a szabad földek elfogynak. "Kálmán korában a megyszervezet teljesen kialakult formájában áll előttünk. A szabadok hajdani földjeit jórészt magába olvasztotta."¹ Kálmán korától kezdve újabb birtokokat csak a peremterületek bevonásával lehetett szerezni. A használható földek elfogyását tükrözi a megyszervezet kiterjedése Erdélyre, az Északi-Kárpátokra és más területekre. Bizonyos időn túl ez a lehetőség is kimerül, elfogynak a földművelés számára könnyen hasznosítható földek, és csak a mezőgazdasági művelésre alkalmatlanok maradnak meg. A későbbiekben sor kerül ezeknek a gazdaságilag értéktelennek tűnő erdők, hegyes területeknek a benépesítésére is.² A szabad birtokok elfogyása azt jelenti, hogy a feudális birtok ettől kezdve egy zárt körnek tekinthető, így bármelyik típus növelése a többiek rovására lehetséges. A feudális birtokharc tehát a meghatározott, a nem bővülő terület újraosztásáért folyik. A mindenkori erőviszonyoknak megfelelően az egyes típusok vagy offenzívában vannak /lásd a világi birtok XIII.századi gyors előretörését/, vagy defenzívában szorulnak /miként a XIII.század második felétől kezdve az egyházi birtok/. Az egyházihoz hasonlóan, a világi magánbirtok is gyarapodhat királyi adománybirtok révén. Maga az adományozás mint rendszer a királyi birtok csökkenését célozza.³

A feudalizmus - legalább is az európai feudalizmus - birtokszisztémájából következően azt mondhatjuk, hogy a királyi birtok csökkenésre ítélt, még az egyházi - legalább is a kezdeti időszakban - növekedésre, mert a másik két típustól, a királyitól és világitól egyaránt kap adományokat. A királyi birtokok fogyása különösen felgyorsul azokban az időszakokban, amikor kiéleződik a politikai helyzet, amikor a kibontakozó feudális anarchia erőivel szemben a királyi hatalom gyenge.⁴ A királyok számára többféle mód áll rendelkezésre, hogy gátat szabjanak ennek a tendenciának. Közvetett módon a beneficiális rendszerrel törekednek az adomány időbeli korlátozására. Ennek meghonosítására Magyarországon Kálmán tesz kísérletet, de ez a rendszer nem tudott gyökeret verni. A másik közvetett mód, a háromlási jog szűkre szabása, Ezt is Kálmán honosítja meg, ez sem tűnik hosszú életűnek, hiszen az aranybulát végigkísérve, az 1351-es Nagy Lajos-féle törvény végképpen kimondja a nemesi birtok elidegeníthetetlen-ségét. Közvetlen út a királyi birtokok gyarapítására a direkt és azonnali visszavétel. Az első ilyen restaurációs politika hazánkban Kálmán, illetve az ő politikájának folytatója, II. István nevéhez fűződik. Hogy valóban sor került visszavételre, ez kimutatható az egyházakra vonatkozóan, világiaktól történő visszavételre

indirekt módon a törvények mutatnak.⁵ A visszavételeket Kálmán részéről az tehette indokolttá, hogy a XI. század frakcióharcaiban a királyi birtokok jelentősen megcsappantak, már pedig a természeti gazdálkodást folytató társadalomban a föld elvesztése és a hatalom visszaszorulása közt egyenes kapcsolat van. Ennek az egyháziakat és világiakat is érintő restaurációnak szerepe lehetett abban, hogy a Kálmán-párt vereséget szenvedett és átadta helyét az Álmos-pártnak, amelyik újra a hivatalos politika tengelyébe állította a birtokadományozást, melyet az újra^éledő frakcióharcok is előidézték és megkivántak. Az Álmos-ág királyai eme politikájuk vitelekor azonban jórészt éppen a Kálmán-ági királyok - számukra ugyan bukással végződött - birtokpolitikai eredményeire támaszkodhattak, amelyek lehetővé tették a királyi birtok tulsúlyának megmaradását egészen a XII. század végéig.

A birtokadományozásokban minőségi ujat jelent a XII. század vége. Erre az időszakra a Kálmán-féle korlátozó törekvések ellenére "növekvő mértékben kibontakozott és a század végére rohamossá vált a birtokarányok eltolódása a királyi állomány rovására - kezdetben főleg az egyházi, utóbb egyre inkább a világi nagybirtok javára."⁶ A "királyi birtokállományból előbb a kuriához tartozó tisztán gazdasági szervezet részei szakadtak ki,

utóbb /a XII. század folyamán növekvő mértékben/ pedig már a várföldek egyes tartozékai is eladományozásra kerültek."⁷ Mindez azonban a királyi hatalom mennyiségi csökkenését vonta maga után. A minőségi térvesztés mind a gazdasági, mind a politikai hatalom vonatkozásában akkor következett be, amikor nagyobb összefüggő királyi birtoktestek kerültek eladományozásra. Ez a változás III. Béla "erőgyensúlyt teremtő" időszakában következett be. III. Béla 1193-ban a Frangepán-család ősnének, Bertalan veglial comesnek adományozta Modrus vármegyét minden jövedelmével együtt.⁸ Utódai alatt, főleg II. András idejében a megyék eladományozása már gyakorlattá vált.⁹ II. András egy 1211. évi okleveléből értesülünk arról, hogy a király uralkodásának második évében, a topuskoí cisztercita monostor megalakításakor ennek adta egész Gorra megyét minden tartozékával, kivéve a templomosokat illető részeket és hat nemzetséget, melyeket a saját joghatósága alatt hagyott. Egyébként a Gorra megyét illető minden jogot a topuskoí egyházra ruházta, úgy mint azt a szlavón hercegek és a gorrai comesek birták.¹⁰ Valamikor 1220_x táján II. András a Szák-nembeli Miklósnak adományozta Locsmánd vármegyét. Ez az adomány "szervesen beleillik II. András megyeeladományozásainak sorába, melyek ellen az 1222. évi

aranybátlla is intézkedik."¹¹ Egy 1215-ből származó adat szerint nemcsak világiak, hanem egyháziak is részesültek a királyi megyeadományozásokból. II. András immár nem peremterületen fekvő megyét adományozott az esztergomi érseknek, hanem magát az esztergomi ispánságot örökitette át.¹² Az egész megyékre vonatkozó adományozások minőségi ujdonsága abban van, hogy a király olyan területeket adományozott el, amelyeken ő maga /vagy megbízottja/ gyakorolta az állami funkciókat, vagyis ezeken a területeken maga mondott le ezen funkciók gyakorlásáról. Ezzel nemcsak gazdasági potenciált veszített, hanem politikai vereséget is mért saját magára." Egész megyék eladományozása, magánkézre jutása olyan folyamat kezdetét jelenti, ami sok tekintetben emlékeztet a Karolin¹-birodalom szétforgácsolódása során végbement változásokra, a nádani grófságok örökletessé válására, illetőleg területüknek magánbirtokká vagy részállammá alakítására."¹³ Locsmánd másodszori eladományozása idején¹⁴ a földesur az egész királyi várszervezetet leépítette, s a maga magánbirtokosi mivoltában gyakorolta közhatalmi funkcióját. Locsmánd példája jól mutatja azokat a veszélyeket, amelyek az eladományozást követően a királytól függő várjobbágyokra, a megyében lakó serviensekre leselkedtek. A megadományozott Lőrinc a serviensekkel szemben kihasználta

azt a helyzetet, hogy közjogilag közvetlen felettesük volt, ebből a pozíciójából adódóan próbálta magánjogi, tehát familiárisi függésbe vonni őket.¹⁵ Kétségtelen, hogy a királyi birtokok megszerzésére irányuló földeuri törekvések különösen akkor ha maga a király is segítette ebben őket, sikerrel jártak, mégsem jött létre a magánkézbe került megyékből bárói megye - miként egyházi sem -, nem hoztak létre saját közhatalmi "különfunkciót", új szisztémát a leépített királyi apparátus helyén. Ebben közrejátszhatott az a tény, hogy az el nem adományozott ispánságok tartós vagy éppen örökletes kisajátítását célzó törekvésük nem vezetett eredményre.¹⁶

A XIII.század eleji királyi birtokpolitikára jellemző még az imént kitapintott, minőségileg új vonások mellett az adományozások mennyiségi felgyorsulása, amit a szakirodalom a perpetuitás fogalmával jelöl. A perpetuitást II.András tette gyakorlattá. Uralkodása előtt, majd trónra jutva örökjogon /iure perpetuo/ adományozott hűveinek királyi birtokokat, még érintetlen várföldeket. Polgári történetírásunk II.András jelleméből próbálta megmagyarázni a birtokadományozás okát. Pauler, Marczali egyaránt pazarló lovagkirályként ábrázolja "jeruzsálemi Endré"-t. Hóman Bálint helyesen állapítja meg: András elősegítette, siettette a bomlást, de

egyedül őt felelőssé tenni a változásokét nem lehet.¹⁷
R.Kiss István elutasítja azt a nézetet, hogy Endre "hebehurgyán elpazarolta a királyi birtokokat, megbontotta a várszerkezetet."¹⁸ Szerinte II.András nem oktalan pazarlással és nem cél nélkül engedte meg a királyi birtokok magánkézbe jutását. Tudatos birtokreformnak tartja a perpetuitást, az örökadományok osztását, amit maga II.András novae institutiones-nek nevezett. Szükségyszerűségét R.Kiss - helytelenül - első sorban a keresztes hadjárat kapcsán előállott pénzügyi csőddel hozza összefüggésbe. Megállapítja, hogy a bomlás csirái már előbb is mutatkoztak, de most 1217 után ijesztő mértékben jelentkeztek. András célja, hogy "a bomlott országnak megrázkódtatások nélkül új szervezet, új erőt adjon, természetesen az új birtokjeghez katonai kötelezettség is járult."¹⁹ Ifj.Horváth János szükségyszerű változásnak tekinti a II.András által bevezetett novae institutiones-t, az új berendezkedést. Szerinte a régebbi, a főurak és a király között fennálló kölcsönös személyi függés viszonyának meglazulását ellensúlyozni akaró törekvés a szülőanyja. Ő is tényként szögezi le azt, hogy II.András "tudatosan szakított elődeinek gazdálkodási és politikai elveivel."²⁰ A szerző a gondosan feltárt adatok birtokában arra a következtetésre jut, hogy Anonymus Gestájában ábrázolt

politikai-közjogi eszmék nem P. mester egyéni elgondolásai, hanem "II. András király uralkodásának első felében megnyilatkozó pártharcok között kialakult politikai célkitűzéseknek, és az ezek nyomán megvalósult "új berendezkedés"-nek ideológiai megalapozása és történeti síkon való ábrázolása."²¹ A Gesta megírásának időpontját II. András uralkodásának első felére teszi, és magát a novae institutiones-t - R. Kiss véleményével ellentétben - már a gyakorlatban megvalósítotttnak tartja.²² Rendelkezésünkre álló adatok Horváth János megállapítását igazolják. II. András egy 1217-ből származó oklevélben²³ mintegy visszatekintve addigi uralmára már megvalósított tényként tájékoztat bennünket politikájáról: "Egynémoly főemberünknek tanácsára megváltoztatván országunknak /földünknek/ állapotát melyet a régiók érintetlenül megőriztek, a várakat a vármegyéket, földeket és bővelkedő Magyarország többi jövedelmeit örökölhető örökbirtokként báróinknak és vitézeinknek szétosztottuk."²⁴ Arra a kérdésre, hogy miért a XIII. század első évtizedeiben, II. András uralkodása első időszakában történt meg örökadományok formájában a királyi birtokok szétszórása, a szakirodalom elsősorban felszíni jelenségekre utalt. Ugyanakkor van részigazság abban, hogy szerepe volt a frakcióharcoknak /Imre és András küzdelme/, II. András gyakori háborúinak, a birtokosok megerősödésének,

II. András "Bazarló" jellemének a királyi birtokok mértéktelen csökkenésében.²⁵ Elekes Lajos szerint "a királyi birtok szétforgácsolódása, a magán nagybirtok megerősödése törvényszerű folyamat... a trónviszályok /egyébiránt maguk is törvényszerűen fellépő jelenségek/ csupán közvetítik, esetleg gyorsítják a törvényszerű folyamat kibontakozását. E jelenség alapja azonban nem a trónviszályokban, hanem abban a strukturális változásban rejlik, ami a feudális gazdaság és társadalom viszonyaiban az előző századok fejlődésének eredményeképpen végbement."²⁶ Elfogadva Elekes fenti álláspontját az a véleményünk, hogy II. András "tudatos" politikáját a királyi tekintély rovására hatalmukban megerősödött nagybirtokosok kényszerítették ki. A már sokat idézett oklevél egyértelműen utal erre a megállapításunkra. Amikor a novae institutiones bevezetésének "jelentkezni kezdtek a súlyos politikai és gazdasági következményei" ²⁷, II. András a felelősséget igyekezett áthárítani egynémely előkelőinek tanácsára.²⁸ Paulinus és testvére, Jakab 1217. előtt arra kérték II. Andrást, hogy adja nekik a Tardos falut. A nevezett birtokot még Imre király márványfejtés céljából János esztergomi érseknek adományozta. II. András megharagudva a novae institutiones-t ellenző János érsekre, elvette Tardos falut és Paulinuséknak adta. Számukra ennek az esetnek az a tanúsága fontos,

amely megerősít bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy II.András nem önszántából, hanem kényszernek engedve szakított elődei gazdálkodásával és politikai elveivel. Paulinusék a Tardos falut a "tett szétosztás elvére" /facte distributionis ratione/ hivatkozva csikarták ki II.Andrástól.²⁹ II.András nem tehette a "szétosztást" önszántából a birtokadományozás mércéjévé, hiszen ez végső fokon egyet jelentett volna azzal, hogy királyságát maga igyekezett felszámolni. A novae institutiones imént említett hívei az esztergomi érsek Imrétől kapott jogát azzal akarták eleve hatálytalanítani, hogy kimondatták a királlyal: a nevezett Tardos falu teljes egészében a krakíói várhoz tartozott, s mint várbirtok - nem pedig királyi adományból már jóval előbb egyházi birtok -, az említett szétosztási elv értelmében eladományozható volt magánbirtokosoknak. II.András azért juttatta látszólag könnyen - "tudatosan" - magánkézre a királyi birtokokat mert az előállott "kényszerhelyzetben" is megtalálta a pótlást a gyökeresen újnak számító regale gazdálkodásban. Kísérlete bizonyítja, hogy a magyar feudális állam a XII.század folyamán jelentős fejlődésen ment át. Az áru és pénzviszonyok lassu fejlődésének alapján "II.András kísérletet tett arra - igaz, lényegében sikertelenül -, hogy a széthulló birtok jövedelmeit más, korszerű források megnyitásával, elsősorban a pénzbeli jövedelmnek növelésével pótolja."³⁰

Ezért mondhatott le II. András "könnyen" a domaniális gazdálkodás más természetű jövedelmi forrásairól, az általános egyenes adókról. Eckhardt Ferenc kiváló tanulmányában végigkíséri ezeknek az adóknak a sorát, bemutatja azt a folyamatot, melynek eredményeképpen az addigi közszolgáltatások - ilyen országos adónak számított a csöböradó, a sertéstized, a szabadok dénárjai /füstpénz/ és a nehezékadó /pondera/ - az adományozások következtében magánjogi természetű terhekké váltak.³¹ A nagy vonalú adományozó ezen a téren is II. András volt. "Az eladományozott jószágokon az ispánok adószedési joga lassanként minden különösen privilégium nélkül megszűnt. A birtok, melyet a király kivett a vár hatósága alól, megszűnt egyuttal fizetni azon adókat, tartozásokat, melyeket eddig a megyének tartozott, így a füstpénzt is. A sok immunitás előkészítette a nemesség és az egyház összes birtokainak immunitását, mi csak megpecsételését nyerte az aranybulla 3. pontjában, mely tehát nem tartalmaz új, csak az imént kivított jogot, hanem csak azt foglalja királyi privilégiumba ..., amit a gyakorlat már szentesített."³²

II. András rendkívüli adóval /collecta/ és a bérleti rendszer bevezetésével próbálta az adományozásokkal előállt jövedelemkiesést pótolni.³³ Moha a korszerűbb regalé gazdálkodás feltételei teljességükben még nem

jöttek létre, II.András kísérletét még is - előremutató jellegénél fogva - haladónak értékeljük. Miért alakulhatott ki ennek ellenére II.András negatív portréja? Ebben jelentős szerepet játszott az az egyház amelyik sérelmezte, hogy II.András nem őt részesítette a regale politika bevezetésében való közreműködés kegyével.³⁴ Ugyanakkor maga az egyház nem képviselt konzervatív álláspontot a pénzgazdálkodással kapcsolatban, ellenkezőleg maga is bevezetését siettette. Az 1222ⁱⁿ Aranybullából ismert tény, hogy már 1222^xelőtt törekedett a tized pénzbeli fizettetésére. A pénzgazdálkodás elemei jelen voltak a XIII.század eleje Magyarországon, még ha a pénzjáradék bevezetésének objektív feltételei nem is jöttek létre. Kísérletének kudarca-ról maga II.András is meggyőződhetett uralkodásának második felében. A történelem nagyjából egyidőben mondott ítéletet a perpetuitásról és a regalekról. Politikája széles társadalmi csoportok ellenállását váltotta ki. Nincs szándékunkban felsorakoztatni azokat az adatokat, amelyek II.András gyűlöletéről, az országszer-te megmutatkozó elégedetlenségről tájékoztatnak bennünket.³⁵ Ténykérdés, hogy II.András elődei gazdálkodási ~~sz~~ elveivel szakító új politikai rendszerének erős ellenzéke volt. "Ezeknek tömegét az 1222-ben kiadott aranybullából visszakövetkeztetve a királyi serviensek,

a későbbi köznemesi réteg tehette ki. Ezek ellenzéki szerepéről azonban hallgatnak a források az aranybulla előtti időből " - írja ifj. Horváth János.³⁶ Ugyanakkor a Váradi Regestrum adatai lehetővé teszik számunkra, hogy a perpetuitás következményeit a várszervezethez és egyéb királyi birtokokhoz tartozó királyi népelemek körében megvizsgáljuk. A különböző udvari földek népei után a XIII. század elejére a vármegye központját képező várszervezet népei, a várjobbágyokat és várnépeket az a veszély fenyegette a birtokadományozásokkal, miként a servienseket is, hogy a nagybirtok fokozódó koncentrációja következtében magán földesuri fennhatóság alá kerülve elvesztik a királytól való közvetlen függés előnyeit.³⁷ Az eladományozások közvetlen hatásait elsősorban a várnépek érezték meg, hiszen csökkent a kezükben lévő földterület, csökkent a terheket viselők száma. Hogy terheiken könnyítsenek, a szomszédos népeket várnépnek igyekeztek minősíteni. Nem egy esetben várjobbágyokat vádoltak azzal, hogy közülük való várnépek.³⁸ A királyi birtokok átcsuszása magánkézbe a 10-es években olyan méretűvé vált, hogy csak a kibontakozó várbirtok visszavételi politikával lehetett elejét venni a különböző királyi népelemek elégedetlenségének. A novae institutiones politikájának ellenzékét alkotta még az uralkodó osztály azon csoportja, amely ki-

szorult a királyi hatalomból, s nem élvezhette II. András adományait. "Az új rendszer egyik határozott, s a diplomácia eszközeivel dolgozó, de lojális ellenzőjét azonban névszerint is ismerjük, ez János esztergomi érsek."³⁹ András 1217-ben elvette tőle Imre király adományát, "mivel mereven ellenezte az új intézkedések bevezetését" /novas institutiones fieri penitus renu-
enten/.⁴⁰ Horváth János kimutatja, hogy "János érsek állásfoglalása ... korántsem az egész klérus egységes álláspontját juttatta kifejezésre, - de még csak az egész főpapságét sem."⁴¹ Mindenesetre ennek a politikai ellenzéknek - talán János érsek közvetítésével - sikerült megnyerni a pápa támogatását. III. Honorius pápa 1220-ban nyíltan felszólította II. Andrást az örökadományozási rendszer felszámolására.⁴² A hatalmára féltékeny egyház nem nézhette tétlenül a világi birtok gyors megerősödését. II. András maga is számolt az aladományozott örökbirtokok visszavételének lehetőségével. 1217-ben megengedte Turul ispánnak, hogy a neki adományozott birtokot pénztartozás fejében a veszprémi egyháznak átadja, s "ez a felek közötti megállapodás maradjon meg akkor is, ha országunkban az általános szétesztás a korábbi helyzetbe visszakerülne".⁴³ II. András a körülmények kényszerítő hatására számolt a visszavétellel, s amikor sor került rá 1221-ben, akkor is csak a jogtalanul elidegenítetteket vetette vissza. A Váradi Regestrum őrizte meg

számunkra ~~ség~~ azt a néhány adatot, amelyek II.András restaurációjáról igen szűkszavuan nyilatkoznak.⁴⁴ Ezek tanúsága szerint II.András rendeletet adott ki, s ebben megparancsolta, hogy a bárki által erőszakosan elfoglalt várföldeket a váraknak állítsák vissza az általa kiküldött bírák.⁴⁵ A rendezés az elidegenített várföldeken kívül kiterjedt a szétszóródott várnépek összegyűjtésére is.⁴⁶ A visszavétel~~k~~ korlátozott célkitűzésekkel indult, szó sem volt az örökadományok visszavonásáról. Ugy tűnik, hogy egyszerű birtokrendezés történt 1221-ben. Megegyezik ezt az állításunkat az a tény, hogy a várállomány felülvizsgálata előtt, 1220-ban fő embereinek tanácsára II.András elrendelte az udvarnok-földek számbavételét.⁴⁷ Miklós nádor feladata az volt, hogy "a király udvarnokainak bárki által jogtalan módon elvont földjeit állítsa vissza."⁴⁸ Végeredményben az 1220-21-ben végrehajtott rendezés a királyi birtokok két fő csoportjára, a katonai és a gazdasági szervezetűekre terjedt csak ki, mintegy jelezve azt, hogy belső birtokügyről van szó. A restauráció korlátozott volta miatt eleve nem járhatott túl sok eredménnyel. II.András továbbra is adományozott birtokokat és "vigyázott" arra, hogy ne hogy hívei szolgálatait szűkmarkusággal viszonyozza, s magáért a visszavételért /pro restauracione/ is illő kárpótlásról gondoskodott. Oslu comes fiaitól elvett udvarnokföldről cserébe várföldeket adományozott.⁴⁹ Sokkal következetesebben

szolgálták a várbirtok restauráció ügyét a várelemek. 1221-ben már a királyi rendeletre hivatkozhattak, amikor várföldeket igyekeztek visszaszerezni és a várnépek számát próbálták gyarapítani. Várjobbágyok és várnépek külön-külön, vagy összefogva, minden egyéb támogatás nélkül harcoltak a következetes birtokvisszavételért. Mozgalmuk nem járhatott sok sikerrel, hiszen több esetben - kiszolgáltatva a véletlennek - a tüzesvas próba döntött.⁵⁰ A társadalmi elégedetlenség továbbra is megmaradt, sőt 1222-ben kikényszerítette az aranybullát. Az aranybulla ama rendelkezései amelyek megtiltották II.Andrásnak egész vármegyék vagy bármiféle méltóságok örökre történő eladományozását, bizonyítja, hogy II.András, ha a perpetuitás elvéről le is mondott, továbbra is adományozott jelentős királyi birtokokat. A vele és politikájával szembeni elégedetlenség 1222 után is napirenden maradt, mivel az aranybulla eme rendelkezései - a regale gazdálkodásra vonatkozó korlátozó intézkedésekhez hasonlóan - nem tartotta be, illetve a körülmények kényszerítő hatására nem is tarthatta be.⁵¹

IV.Béla 1220-tól ifjabb királyként bekapcsolódott az ország politikai életébe. Az ifjabb királyság a Kálmán időszakában megszűnt ducatushoz hasonlóan a hatalom területi megoszlását tehát a széttagolódás bizonyos formáját jelentette. A "XI.századi hercegség ... nem azonos

jellegű /alkalmasint területileg sem esett egybe/ a XIII.századi "ifjabb" királysággal,⁵² amely a széttagolódás fejlettebb formája. Béla széttagolódást óhajtó urak élére kínálkozott ellenzéki politikusként. Ez az ellenzékiiség szükségszerűen II.András birtokpolitikájával szemben is megnyilvánult, s érthető módon zászlajára a restauráció jelszavát tűzte. Ehhez a politikai platformhoz IV.Béla bázist talált az uralkodó osztály hagyományos, konzervatív gondolkodású tagjai között, akiket nem fenyegetett a restauráció birtokvesztéssel, mert nem kaptak örökadományokat II.Andrástól. A rex iunior Béla restaurációs fellépéséhez a nagytárlatu háttérrel az adta meg, hogy Kálmán és II.István óta a királyi birtok tendenciájában fokozatosan, majd a XIII.század elején felgyorsulva, jelentősen csökkent. A feudális társadalom fejlődésében elérkezett arra a pontra, hogy egyáltalán létjogosultságot nyert a restauráció. Közvetlen kiváltó oka pedig az volt, hogy 1222 után sem történt lényeges változás II.András politikájában, s így a társadalom különböző rétegeiben felerősödhettek az elégedetlenség hangjai. Az uralkodó osztály hatalomból kiszorult csoportja mellett a perpestuitás mértéktelenségének próbált határt szabni a várnépek és várjobbágyok ellenállása. Ez a "népmozgalom" találkozott IV.Béla ifjabb király és a serviensek törekvéseivel.⁵³

II.

Birtokvisszavétel a tatárjárás előtt /1228-1241./

Az örökadományok visszavételére IV.Béla ifjabb királyként és trónra jutva törekedett. A két visszavételi időszakban, miután IV.Béla más-más minőségben igyekezett a királyi hatalom gazdasági erejét növelni, szükségszerűen bizonyos különbségek mutatkoznak. Célszerűnek tartjuk tehát az örökadományok visszavételét két szakaszra bontani, és a rekonstrukció folyamatát, fejlődését az egymás között azonos és az egymástól eltérő vonások feltárásával bemutatni. Először is megpróbáljuk felvázolni a két visszavételi szakasz - bátran nevezhetjük hullámnak is - beindulásának és befejeződésének időpontját, meghatározni tehát azt a két intervallumot, amelyekben az örökadományok visszavételére nagy intenzitással került sor.

1. A "felesleges és haszontalan örökadományok" visszavétele

Az általunk elsőnek nevezett visszavételi hullámra 1228-ból vannak az első adataink.¹ Számuk 1229-ben és 1230-ban megszaporodik. 1231-ben az előző két évhez képest csökkenhetett a visszavétel intenzitása, amit az oklevelek gyér száma is igazol. Egy bizonytalanul datálható

oklevélen kívül nem találunk 1231 utáni adatot. A folyamat lezáródása 1231-ben következhetett be. II. András 1231-es adományában a visszavételről mint megtörtént folyamatról beszél, amikor Sándor comesnek "Béla ifjabb király, elsőszülöttünk által az örökadományok szétzuzásakor elvett földjeit méltónak találtuk neki és örököseinek Sándor comes hűségéért örökre visszaadni."² Béla az 1231-es erdélyi visszavételkor szintén befejezett munkát értékel: "Adassék hírül a földön ... felragyogott a magyarok megváltásának, a királyi méltóság helyreállításának, a korona szabadsága visszaállításának a napja."³ Nem fogadhatjuk el Pauler Gyula megállapítását, miszerint: "E munkálat II. Endre utolsó éveiben, 1233-1234-ben sem szünetelt egészen" ...⁴ Megállapítását nem igazolja tényekkel. Hóman Bálint közel jár az igazsághoz, amikor Béla akcióját értékelve 2 éves visszavételi periódusról von mérleget.⁵

A második hullám kezdetét 1235-re tehetjük, annak ellenére, hogy csak 1236-ra vonatkozóan vannak közvetlen adataink. IV. Béla trónra kerülése után azonnal megkezdhette a rekonstrukciós politikát, erre utal IX. Gergely pápa két oklevele, amelyek 1236 januárjában íródtak. Bélához január 16-án írt levelében az egresi és más ciszterci apátok, a jeruzsálemi keresztesek,

a templomosok, a Szent Lázár és Sámson rend meste-
reinek és szerzeteseinek panaszára reagál a pápa, ti.
ami jövedelmet Imre és András királyok Magyarországon és
Szlavóniában adományoztak az egyháznak, azokat IV. Béla
saját karatának ítélete alapján a fent említett egyhá-
zaktól elragadta.⁶ Kálmán rutén királyhoz és szlavón
herceghez 1236. január 25-én címzett levelében arról ír,
hogy a herceg szintén kezét emelt a magyarországi és
szlavóniai templomos rend falvaira, házaira, földjei-
re és más javaira.⁷ Az 1235-1236-os években kiéleződött
birtokvisszavételi politika intenzitása 1238-ban le-
csökkent, s gyakorlatilag be is fejeződött.⁸ Erre mu-
tat, hogy Béla 1238-ban a jeruzsálemi ispotályosok há-
zának kérésére birtokadományban részesíti a házat. Béla
oklevelének megfogalmazása szerint: "midőn országunk
a megelőző és követő isteni kegy révén a szükséges álla-
potba már mintegy visszakerült, az egyházaknak és kegyes
helyeknek a javairól ... jóindulatuan gondoskodni fo-
gunk ... testvérünk Kálmán király /aki csaknem összes
főembereivel jelen volt/ és a tiszteletreméltó atyák,
Róbert esztergomi érsek, Bertalan pécsi püspök, Dénes
nádorispán, Pous tárnokmester és más báróink/ akik akkor
csaknem valamennyien jelen voltak/ tanácsából, egyetér-
tésével és akaratából a jövedelmeket, bizonyos földeket
és birtokokat a mondott adományokból megengedjük és meg-

erősítjük örökre békésen birtokolni "...⁹ Péter nádor 1230-as oklevele szintén igazolja a rekonstrukció befejeződését, amikor az egyház kérésére a főbírák döntését és az arról kiállított királyi oklevelet hatálytalanítva visszaállítja az eredeti állapotot.¹⁰

1233-re befejeződött az akció, hiszen mult időben beszél róla IV. Béla a hantai egyháznak kiállított oklevelében is. Ebben az említett egyház szegénységére és magánhagyatottságára hivatkozva adja vissza azokat a javakat, amelyek az örökadományok visszavételekor a monachi és a poloznuci udvarnokoknak állított vissza.¹¹ Ezzel az általa második hullámnak nevezett akciót Béla már mint király folytatja, így a korábbi ellenzéki politikából hivatalos politika lett.¹² Első számú kiváltó okaként az hozható fel, hogy egyrészt az 1231-ben zárult első hullám - nem utolsósorban ellenzéki-politikai akció volta miatt is - korlátozott maradt, másrészt egyébként is gyér eredményeit jórészt még II. Andráshoz számolta.

Amikor IV. Béla birtokvisszavételének két szakaszát ragadjuk ki, úgy érezzük, hogy a rekonstrukció folyamatát, fejlődését az egymás között azonos és az egymástól eltérő vonások feltáráásával tudjuk leginkább bemutatni. Eljárásunk tehát e vonások kiemelésén alapszik. Így nagyon fontos és tanulságos feladatunk az oklevelek arányainak vizsgálata, mert az ott lefektetett általános elvek pri-

mér módon tolmácsolják IV.Bélának és körének elszámását e politika véghezvitelére, betekintést engednek nyújtani e politika ama korbéli elvi indoklásába.

"A fölösleges és haszontalan örökadományok" - melyeket hamisan mondanak örökadományoknak - visszavételét IV.Béla azzal indokolja, hogy a "nem kötelességszerű bőkezűségek" miatt "a vármegyék jogai jobbára cserbenhagyattak", továbbá ezek az adományok "a királyság haszna és tisztelete ellenére lettek elidegenítve a korona jogától",¹³ IV.Béla jól látta, hogy a közvetlen elődök által tett felesleges és haszontalan adományok révén a királyi korona joga csaknem teljességgel semmivé vált.¹⁴ Több oklevél tanúsága alapján kísérelhetjük meg annak kitapintását, hogy milyen időben tett adományokig értek el IV.Béla birtokvisszavételi akciói. Amikor 1230-ban megerősíti "a mi ősünknek, néhai /III./ Béla királynak egyik privilégiumát", úgy tűnik, hogy IV.Béla szentnek /sérnhetetlennek/ tekinti III.Béla, vagyis a nem közvetlen elődök adományát, miként írja: "Mi pedig a régiségnek akarván eleget tenni és nem akarván semmiben sem kisebbiteni az ősünk által adott és engedélyezett birtokokat és a stabilitást..."¹⁵ III.Béla fiait: Imrét és Andrást örthetjük a közvetlen elődök alatt. Amíg II.András életében még nem, halála

után már bátran megnevezi a közvetlen elődöket.¹⁶ IV. Béla tisztában volt azzal, hogy III. Béla idején a királyi hatalom, ha viszonylagosan is, stabil volt. Ezért tűzi ki célul mind az első, mind a második hullámban a III. Béla-kori állapot visszaállítását: "Elrendeltük visszavenni és abba az állapotba visszavezetni országunkat, amelyben elődünk, a szerencsés emlékeztű Béla király idejében volt" ...¹⁷ III. Béla király értékelését mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy egyik oklevelében "Nagynak" /magnus/ nevezik az általa kiküldött bírák.¹⁸ Béla nem törekszik az összes adomány visszavételére, egyrészt a III. Béla "által adott és engedélyezett birtokokat és a stabilitást" szentnek és sérthetetlennek tekintti, másrészt elrendeli, hogy "visszavonhatatlanul meg kell erősíteni az arra érdemeseknek királyi bőkezűségéből nyert adományait", azaz a megadományozott fél érdemeit teszi a visszavétel, a birtokbirás mércéjévé.¹⁹ Különbség mutatkozik a két szakasz között a visszavétel kiterjedtségében. Az első hullámban csak a világiaknak tett örökadományokhoz kíván nyulni, az egyházaktól pedig²⁰ most, sem a jövőben ~~sem~~ nem akar semmit sem visszavenni, "mert az egyházaknak adott javadalom a lélek gyógyírja" ...²⁰ Pauler Gyula úgy foglal állást, hogy "az egyházak adományait rendszerint helybenhagyták" ...²¹, nemkülönben Hóman Bálint is arra a nézetre helyezkedik, hogy

"az egyházaknak adományozott földet, népet ... Béla többször meghagyta..."²² Bizonyos adatok arra utalnak, hogy legalábbis Szlavóniában a restauráció az egyházi birtokokat is érintette. Valójában IX.Gergely pápa 1231.jul.8-i levele nem az egyházaknak tett örökadományok visszavételéről ad hírt, hanem arról a peréről tudósít bennünket, amely már az 1210-es években fennállt a templomosok és a szlavón herceg között. Véleményünket alátámasztja az a pápai oklevél ama része, amely Kálmán szlavón herceg és a templomos rend közti megegyezésre utal. Eme megegyezés szerint Kálmán az összes templomosokat, akik Szlavónia hercegségében vannak, akár Dalmáciában, akár Horvátországban, összes javaikkal együtt megvédi. Kálmán megerősíti mindazokat az adományokat, melyeket elődei, Magyarország királyai vagy Szlavónia hercegei a templomosoknak tettek. Ezenkívül Kálmán megígérte, hogy a templomosok szabadságát, melyet elődei adtak, megtartja, s a földeket és birtokokat, melyeket elvett, templomosoknak visszaállítja.²³ Az, hogy Kálmán szlavón herceg egyik 1237-es oklevele mindenkre vonatkozó visszavonásról ad hírt,²⁴ teljes összhangban van Béla akkori politikájával, hiszen a második hullámban törekvésének sikere érdekében a visszavételt - az országos közvélemény nyomására hivatkozva - kiterjeszti az egyháznak tett adományokra is,

bár a folyamat sikeres lezáródása után elégtételt ígér a klárusnak.²⁵ Egyik, 1250-ből származó, oklevélben mindkét hullámot érintve értékeli a rekonstrukciót. Amíg ifjabb királyként tevékenykedett, addig tekintettel kellett lennie II. Andrássa és környezetére. Atyja halála után viszont a már rex IV. Béla "omnes perpetuitates per totum Regnum suum validiore manu cepisset revocare", azaz szabad kézzel diszponált politikáját illetően, már nem kötötte II. András. Ezt az elvi indoklást szemlélteti a gyakorlat is. Az első hullámban IV. Béla nem veszi vissza Ivachinus comestól az eredetileg a zalai várhoz tartozó birtokot, ennek bevallott oka a következő: Ivachinus comes sok érdemet szerzett II. András szolgálatában. A tényleges ok azonban: Ivachinus mint szebeni ispán II. András hű embere lehetett. Atyjával szemben még gyengének bizonyult a még csak rex iunior Béla az adomány visszavételére. A második hullámban ennek ellenkezőjét látjuk, visszaveszi Ivachinus fiaitól a szóbanforgó Dolonna nevű birtokot.²⁶

Az arengákban lefektetett elvek gyakorlati megvalósulását, egyben a célkitűzés értékelését a következő fejezetekben próbáljuk meg kifejtani. Az arengák vizsgálata nem lenne teljes, ha nem emlitenénk meg a királyi rekonstrukciós politika módosulását a tatárjárás előtti

időszakban, amikor is Béla a várelemek kötelezettségeinek rendezésébe fog,²⁷ mivel "nem akarja támogatni a várelemek kötelezettségeiben mutatkozó zavart, amelyek bizonyos elődeinek idejében nemcsak rendetlenek, hanem csaknem - a királyi korona kárára - semmisek voltak. Tetszett azok /várnépek/ köteleztségeit biztos pensio alatt kijelölni."²⁸ Béla a várak kötelezettségeinek rendezésekor 1240-ben sem kíván nyulni a III.Béla-kori stabilitáshoz, amikor elrendeli visszavenni "a váraknak a jó emlékezetű Imre, elődünk és András atyánk, Magyarország kiváló királyai idejében jogtalanul elidegenített jogait"...²⁹ Mellett az udvarnokok körében támadt zavart is fel akarja számolni, amikor utasítást ad az udvarnokok szabadjainak /liberxi udvarnicorum/ listában történő összeírására.³⁰

Az első hullám kezdetén, 1228-ben csak Sopron megyére, 1229-ben csak a Dunától nyugatra és északra elterülő területre utaló adataink vannak.³¹ Valószínű, hogy a visszavétel 1230-ig területi alapon /megyénként/ történt. A területiségben megnyilvánuló tendencia magyarázatát nyilván az szolgálhatja, hogy a várszervezet bomlása elsősorban a nyugati országrészben a legelőrehaladottabb, egyszersint részint okát, részint következményét jelenti annak az, hogy a magyarországi nemzetségek 4/5-e Dunántulon őshonos genus. 1230-ban már országossá terjedt ki, de nem megyénként /területi alapon/, hanem egy birtokos

birtokainak csokorba szedésével. Ezt a szórt birtokrendszer tette szükségessé. Erről olvashatunk abban az oklevélben, amelyben II. András közli, hogy "Béla királyt /a királyi tanács egyetértésével/ megbizta, hogy az összes haszontalan és felesleges adományokat tekintélyünknel fogva vegye vissza, e téren általunk teljhatalom ruháztatva rá, aki /Béla/ midőn hatalmat kapott tőlünk a földek és örökbirtokok ügyében az egész országban megtárgyalta", s 16 birtokát vette vissza Ugrin egykori esztergomi érsek testvérétől, a Csák nembeli Miklóstól Csanád, Arad, Temes, Zaránd és Fehér megyékben és 11 birtokát hagyta meg Csanád, Krassó, Zaránd, Fehér és Sopron megyékben.³² Kelet felé haladva 1231-ben Erdélyre, Tiszántulra és Szerémségre utaló adatokkal zárul az első hullám.³³

A második hullámban nem lehet megállapítani a területiségben megnyilvánuló törvényszerűségeket, már 1236-ban az ország^{olyan} egymástól távol eső pontjain történik birtokvisszavétel, mint Somogy, Bars és Bihar megye.³⁴ Ez részint a két hullám intenzitása közti különbséggel magyarázható, vagyis azzal, hogy a második hullám okulva az első tapasztalataiból nem tétozva lépések után fokozatosan terjedt ki az ország területére, hanem bevezetése totálisnak mondható, részint pedig az említhető itt, hogy 1231 óta a birtok-

visszavétel mechanizmusa is tökéletesedett. Végző soron azonban a leglényegesebb ponton, nem látunk különbséget: mindkét hullámban országos szintű, az egész országot átfogó rendezésről beszélhetünk.

2. A birtokvisszavétel hatóköre

1228-1231 között kizárólag a felesleges és haszontalan örökadományokról van szó az arengakban.³⁵ Az örökadományok - amelyeket hamisan mondanak örökadományoknak - kategóriájába tartozó örökbirtokokról, a várak földjeiről, a földek privilégiumairól tudósítanak egyes oklevelek.³⁶ Ha megvizsgáljuk ezeknek az örökadományoknak az eredetét, megállapíthatjuk, hogy elsősorban királyi várföldek voltak. A megadományozottak kísérletet tettek a királyi adományok örökadománnyá tételére, a volt királyi várbirtokoknak magánbirtokukhoz való végleges csatolására. Ebben a törekvésükben akadályozta meg őket Béla birtokvizsgálata. Ezt igazolják Bélának azon oklevelei, amelyekben a "régől fogva öröklött tulajdont" megerősítette a várnépekkel szemben, akik a visszavétel hatására aktivizálódva jogtalanul várföldnek nyilvánítottak öröklött földet.³⁷ Amikor 1230-ban a leghatalmasabb bárók egyikétől, az említett Csák nembei Miklós comestől vett vissza 16 birtokot, az ismert esetekben kivétel nélkül volt bárbbirtokokról van szó.³⁸

Igy eredetileg a csanádi vár alá tartozott besenyők falva /Besseneu/,³⁹ Pony és Teluki szintén várbirtok,⁴⁰ Anha Zehund az aradi vár földje volt, Saeuleust pedig a csanádi várföldből emelte ki II. Endre amikor eladományozta Miklós comesnek.⁴¹ András régi hívének, Hont-Pázmány nembeli Tamás comesnek fiaitól, Sebestől és Sándortól, ugyancsak várföld eredetű birtokokat vett vissza Béla ifjabb király.⁴²

Az első hullámmal szemben 1236-tól az arengak felsorolásai rendkívül sokoldalú visszavételi célkitűzésekről tanuszkodnak, azt a benyomást keltik, hogy generális birtokjogvizsgálatról van szó. A földbírák ugyanis megvizsgálják az egyházak, a serviensek, a cast^{en}rsisek, az udvarnokok, a királyné népei és más különböző helyzetű elemek földjeit.⁴³ Központi helyet foglal el továbbra is a várföldekből tett örökadományok visszavétele.⁴⁴

Gergely győri püspök, hivatkozva Béla parancsára, a váraktól elidegenített földek visszaállításáról ad hírt 1236-ban.⁴⁵ Az egyháznak adományozott, a felülvizsgálat tárgyát képező birtokok alatt eredetüket tekintve elsősorban várföldeket kell értenünk. II. András 1233-ban Gertrud lelkiüdvéért a szentmáriahegyi /Borsmonostor/ cisztercita rendnek adta a soproni vár alól kivett Sydan /Zsidány/ nevű földet, ennek felét veszi vissza Béla a második hullámban.⁴⁶ Amikor 1237-ben az esztergomi egy-

háznak tesz újabb, II.Andrásét megerősítő, adományt, "a felesleges és meg nem engedett /illicitas/ "örök-adományok visszavételéről beszél. Az oklevélben szereplő Sag és Ebed föld egyaránt várbírtok, a honti és a galgóczi vár tartozéka volt.⁴⁷ Ha a jelen esetben nem is vett vissza várbírtokot, mégis a Sag és Ebed várföldről szóló II.András-féle adomány megerősítésével igazolja azt, hogy mind az egyházi, mind a világi birtokoknál a birtok eredete, azaz tulajdonképpen hajdani királyi birtokhoz való tartozása a vizsgálat kiindulópontja. Gyakran a várelemek kezdeményezték jogtalanul a visszavételt várföld címén a magánbirtokosoktól.⁴⁸ Az udvarnokok és más királyi népek földjei nyomatékosabban szerepelnek a második hullámban az elsőhöz képest.⁴⁹ Igaz, a XII.században a királyi birtokszervezet egyik, udvari gazdálkodással kapcsolatos elemét, az udvarnokokat királyaink nagy tömegükben magánbirtokosi kézre juttatták, de a XIII.századra is királyhoz tartozásuk státusát átmentő részük gyakran szerepel a birtokvisszavételi iratanyagban. A Hvínar falubeli udvarnokok a már említett Csáknembeli Miklós ispánnal perlekednek udvarnokföld ügyében a székesfehérvári káptalan előtt.⁵⁰ A spanyol Symon comesnek IV.Béla 1243-ban - a mind II.András, mind az ő javára tett sok szolgálata fejében - visszaadja Chenke földet, amely régtől fogva az udvarnokokhoz tartozott, majd

II. Andrástól Symon kapta meg, de tőle IV. Béla visszavette.⁵¹ Az udvarnok-probléma fokozódó előtérbe kerülését ezen és más hasonló példák mutatják, nem lehet tehát véletlen, hogy Béla 1240-ben parancsot adott az udvarnokok listába foglalására.⁵² A királyi lovászok is részt kérnek a rekonstrukció hasznából, a királyi birtokok visszaállításából, fellépésükkel mintegy bizonyítják, hogy más, nem várszervezetbe tartozó népeket is érint a királyi birtokpolitika.⁵³ A király megbízásából ténykedő földbírák megvizsgálják a jogtalanul magántulajdonba került - adomány nélküli - királyi birtokokat is. Ez történik a győri püspök, a soproni és a mosoni ispán részvételével Vasvár, Sopron és Moson megyékben.⁵⁴ Az arengakban felsorolt sokoldalú célkitűzések gyakorlati realizálódását láttuk a fentiekben, ennek alapján - úgy gondoljuk - bátran beszélhetünk generális birtokjogvizsgálatról a második hullámban.

A továbbiakban nézzük meg, hogy IV. Béla kiknek az adományát vette vissza! Mindkét hullámban IV. Béla sorra megerősítette III. Béla régi adományait, "mert a régiségnek akarván eleget tenni és nem akarván semmiben sem kisebbiteni az ősünk által adott és engedélyezett birtokokat és a stabilitást, hogy elődeink valódi utánazóiként tűnjünk fel ..."

1237-ben is a "szerencsés emlékezetű Béla király" alatti állapotba rendelte el visszajuttatni a királyságot. Ezt a politikai elvet mindkét hullámban betartotta. Mindanevellett nem érdektelen megjegyeznünk, hogy már III. Béla adományai is számottevő nagyságrendűek lehettek. Ezt igazolja a III. Béla által Lob fia Ghama számára juttatott, 9 javadalmat magába foglaló Doboka megyei birtoktest, melyet Béla megerősített.⁵⁵ Ugyancsak megerősítette III. Béla 1192-től származó, Macharius ispánnak szóló, Szilvás vizre vonatkozó adományát, amelyet halála után fia, Tamás volt bán örökölt.⁵⁶ A visszavett örökadományok kizárólag a közvetlen elődöknek nevezett Imrétől⁵⁷ és II. Andrásról⁵⁸ származtak. IV. Béla tisztán láthatta, hogy a királyi hatalom tulsulya, illetve a királyi hatalom egyensúlyt teremtő pozíciója III. Béla alatt és után csökkent olyannyira, hogy Imre és II. András alatt hatalmas királyi birtoktestek jutottak idegen kézre. Ebben jelentős szerepet játszott a testvérharcban megmutatkozó feudális anarchia. "Endre uralkodásának első évétől kezdve nagy léptekkel halad előre a feudális széttagolódás. Hogy bátyja párthiveit leszerelje, a világi nagybirtokosság jelentős részét maga mellé állítsa, fokozott mértékben folytatja az adományozási politikát. Ami III. Béla idején még szórványos, Imre idején gyakoribb, az ő idején már általánossá válik: egész királyi megyék és /ami III. Béláig nem történt meg/ várföldek eladományozása."⁵⁹

Ha összevetjük Imre és II. Andráshoz adományait, azt állapíthatjuk meg, hogy András - nem utolsósorban uralma hosszúságából adódóan is - többszörösét adományozta el az Imre alattiaknak.⁶⁰ II. András király az Imre uralkodása alatt szenvedett méltatlan helyzetből a trónra jutva jutalmazni akarja hűveit, akik felemelkedését elősegítették - olvashatjuk egyik 1206-ban kiadott adománylevelében.⁶¹ Különösen az 1210-es évek végén és az 1220-as években, az Aranybullát követően váltak óriási arányúakká a birtokadományozások. Ez nyilvánvalóan a feudalizmus fejlődésének szükségszerű következménye. Magát a széttagolódási folyamatot meggyorsította II. András kezdetben ösztönös, majd az ~~1210-es évek~~ végén "tudatos" politikája, a perpetuitás.

Korlátozta a visszavételt az első hullámban az egyháznak tett adományok garantálása is.⁶² Továbbá Béla politikájának az az ellentmondása, hogy miközben folyik a visszavétel, maga is adományozott hűveinek.⁶³ A 20-as években a saját, vagy Andrással közös adományaihoz természetesen nem nyúlt, miként Botus fia Pousának is meghagyta birtokait Sopron megyében: Byguant, a két Boront, a kisebb Lougut, Zelusbic és Ratschu falukat.⁶⁴

Az aregákban kitűzött céloknak, lefektetett elveknek megfelelően az első hullámban csak világiaktól vett vissza, köztük a leghatalmasabb bárók egyikétől, a Csák nem-

beli Miklós comes-tól, Ugrin volt esztergomi érsek testvérétől és társadalmi rangállásukat tekintve olyan comesektől - Hont-Pázmány nembeli Tamás volt nyitrai ispán fiaitól, Sebes és Sándor comesektől -, akik az előkelőbb világiak közé tartoztak.⁶⁵

Az első szakasz szegényes anyagához képest 1235-től kezdődően sokrétű ismereteink vannak. Társadalmi rangállásukat tekintve alaposan vett vissza a legelőkelőbb világiaktól, így a már ismert Miklóstól, akitől a hvinári udvarnokok közbejárására a vásárolt szőlőjét is elvette.⁶⁶ Hasonlóan elvesztette visszaélés alapján élvezett vámjövödelmét a zólyomi ispán, amikor a garanszentbenedeki monostor apátja beperelte IV. Béla előtt a monostortól elvett vámharmad ügyében. Az ispán ugyanis Geznecha, Gelednek és Cristur falvak vámjának a monostort illető harmad részét a királyt megillető két harmad címén magának bitorolta.⁶⁷ A fenti eset egyben példa arra is, hogy a tisztviselők - jelen esetben a zólyomi ispán - magánvagyonuk gyarapítására használták fel a királyi birtok igazgatásából adódó funkciójukat. Az 1222-es Aranybullában jelzett megyés ispáni visszaélések továbbra sem szüntek meg, ezen tulkapások felszámolására IV. Béla éppen úgy törekedett, mint a királyi várak földjeinek, jogainak rendezésére. A már említett Ywachinus volt szebeni ispán fiaitól: Fülöp

zágrábi püspöktől, Tamás krakíói /de crocou/ comes-től visszavette a Zolona nevű birtokot annak ellenére, hogy II. András atyjuk hű szolgálataiért örökjogon - neki és fiainak és azok örököseinek - adta.⁶⁸

A középbirtokosokat is érinti a birtokvisszavétel.

A Bihar megyei Jenő /Ieneu/ birtokot, amely a XII. század végén Jób érsek tulajdonában volt, majd Myka comesé lett, IV. Béla lehetséges, hogy már 1221-ben, de 1236-ban biztosan elvette /és Pál comesnek adta/, és a királyi udvarnokok várának földjétől "biztos határokkal" elkülönítette.⁶⁹ Kálmán szlavón herceg 1237-ben Marcellus fia Ábrahám comestől elvette az összes Drávántul lévő adománybirtokát minden ellenszolgáltatás nélkül. Az összes vásárolt földjét pedig maga Ábrahám ajánlotta fel Kálmán hercegnek Pukur drávántuli földért cserében.⁷⁰ A Katha nembeli Paneth a szatmári várjobbágyoktól vásárolt kétekényi földjét vesztette el.⁷¹ A spanyol Symon ispántól a Chenke⁷², Prinz comestől pedig a Bille /másutt Mylle/ nevű földbirtokot vonták vissza a földbírák.⁷³

A világiak széles rétegeit érinthette a visszavétel, mert Dechyn comesnek, akit kiebirtokos lévén a visszavétel olyan súlyosan érintett, hogy száműzetésbe kényszerült, később kénytelen volt Béla Nyitra megyében a Keryskyn földből 5 ekealjnyit visszaadni, különben nem

tudna megélni.⁷⁴ Ugyanebbe a kisbirtokos kategóriába sorolhatjuk János fia Sault is, aki panaszkodott a királynak, hogy a Pozsony megyébe kiküldött bírák tőle nagymennyiségű földet vettek el, s kéri a meg hagyott királyi oklevéllel megerősíteni, nehogy a továbbiakban amiatt is zaklassák. A birtoklás bizonytalansága, a megélhetés veszélyeztetettsége indíthatta Sault a királyhoz intézett kérelmének benyújtására.⁷⁵

Az első hullámhoz képest IV. Béla nem kímélte az egyházi birtokokat sem, sőt a visszavétel 1235-os újra-beindításakor azonnal megkezdte azok felülvizsgálatát. Az egyház fejének, IX. Gergelynek a sürgős reagálása fejezi ki azt a megdöbbenést, amelyet Béla egyházzal szembeni belpolitikájának 180 fokos fordulata váltott ki, hiszen az első hullámban még azt ígérte, hogy az egyházaktól sem most sem a jövőben nem akar semmit sem visszavenni, másrészt alig telt el két év a beregi egyezmény óta, amikor az egyház diktálhatott és diktált is a magyar királynak. Csakhogy a beregi egyezményben II. András nem nyugodott bele, hogy az egyházak és papok földjei, birtokperei elvonassanak a világi bíróságok és a legfőbb bíró, a király hatásköre alól, mert "az egyházak és egyházi személyek birtokaira vonatkozó pereket mindig Magyarország mindenkeri királyai szokták tárgyalni és befejezni és ... ha az egyházi birtokokra vonatkozó

pereket kivonnák a mi biráskodásunk alól, ez az egyházakra nézve igen káros és veszélyes lenne, mivel ezáltal az egyház javaiból sok elveszne.⁷⁶ IV. Béla ezt az elvi platformot használhatta fel - jóllehet atyjának a megegyezésbe foglalt "jámbor" intentioi ellenében - arra, hogy a királyi birtokjog egyház feletti szupremáciájának jegyében megnyirbálja az egyházi javakat. 1235-ig IV. Béla visszavételi politikája II. Andrással és körével szemben ellenzéki politika volt. Ebben az időszakban jelentős támaszt jelentett a világi földesurak megerősödésére féltékeny egyház támogatása. Ez megmutatkozott János esztergomi érsek ellenzékiiségében a 10-es évek végén a perpetuitással szemben, megmutatkozott a pápa kétszeri fellépésében /1220, 1225/ a II. András által bevezetett novae institutiones-szel szemben is. Béla ifjabb királyként a pápai politikával összhangban cselekedett, amikor Erdélyt kormányozva folytatta a domokosrendieknek a 20-as évek elején megkezdett kunmisszióját, a kunok keresztény hitre térítését. Korábban 1225-ig a domokosok mellett a német lovagrend látta el az ország védelmét, s egyben az un. kunmissziót. "A magyar balkáni politikában is lényeges volt a kunkérdés - írja Makkai László -, főleg mivel a déli ellenség, a teljes erővel terjeszkedő bolgár-vlach császárság is hatásterületébe

akarta vonni a kunokat, sőt már megalakulása pillanatától kezdve igen bensőséges szövetségi viszonyban volt velük és alkalomadtán épen Magyarország ellen használta fel örökös támadókedvüket. ... Mikor a magyar domokosrendiek a kunokat a kereszténység és a magyar királyság hatókörébe akarták vonni, ilyenformán nemcsak az egyetemes egyházat, hanem a középkori magyar birodalmi eszmét is szolgálták.⁷⁷ Róbert esztergomi érsek - a pápai politika hazai megtestesítője - támogatta Béla térítési szándékát. Ez 1227-ben eredményre vezetett, hiszen Barcz a kunok "negyedik nagyobb fejedelme" 15000 alattvalójával megkeresztelkedett.⁷⁸ A magyar királyok keleti terjeszkedő politikája egybeesett a pápák hittérítő szándékával. Béla külpolitikai vonatkozásban elősegítette a pápák keleti - a pogányok, az ortodox vallásuk elleni - expanzív politikáját. Tehát a rex iunior Béla jótékonykodott az egyháznak a magyar királyság terjeszkedésének szem előtt tartásával. Egyetértés mutatkozott közte és az egyház között akkor is, amikor Róbert esztergomi érsek 1229-ben felállította a kun püspökséget a dél - moldvai Milko központtal.⁷⁹ Béla ifjabb király ^{általán gondolt} "azáltal, hogy a Dnyepertől nyugatra lakó kunoknak és a kun terület szomszédságában élő népeknek a megkeresztelésére is." Ha pedig az esztergomi érsek, az általa felállított kun püspökséget egész

Kunországra kiterjesztette volna, ez nemcsak a római kereszténységnek a Volga vidékéig való előnyomulását eredményezte volna, hanem a magyar királyság politikai súlyának megnövekedését is. Egy ilyenféle nagyvonalu, bár irreális tervben komoly szerepet lehetett juttatni az őshazában élő magyaroknak is, akiknek a létéről tudtak, csak nem tudták pontosabban, hogy hol laknak.⁸⁰ Főleg a korábbi magyar gesták őshaza - hivatkozásaira támaszkodva határozta el Béla, "hogy a keleti magyarok felkeresésére domokos szerzeteseket küld ki."⁸¹ 1232 táján Ottó, majd 1235 tavaszán Juliánus indult el társaival keletre.⁸²

Tehát 1235-ben semmit sem változott IV.Bélának a pápai külpolitikához való viszonya, belpolitikai vonatkozásban azonban igen, amikor a visszavételt kiterjesztette az egyházi birtokokra is. Erre reagál fájdalmasan IX.Gergely pápa 1236 január 16-án Bélához, január 25-én Kálmán szlavón herceghez írott, általunk korábban már említett levelében. A katolikus egyház feje egyházi hatalmának teljében lelki terrort alkalmazva ítéli el IV.Bélát, amiért kezét emelt az egyházak és egyházi helyek javaira. A pápa szerint Bélának nem volt joga ezeket a javakat elvenni, ellenkezőleg, kötelessége lett volna az adományokat, amelyek Imrétől és Andrástól származtak, megőrizni, sőt sajátjából növelni,

mert így felelt volna meg istennek, akitől mint király mindenét kapta. Mivel istentől nyerte királyságát, ezért istennek tetsző cselekedeteket - ami az egyház feltétlen támogatását, anyagi javakkal való gazdagítását jelenti - hajthat csak végre. IX.

Gergely hivatkozik a beregi egyezményre, amelyet a prenestei püspök /Jakab/, akkor pápai legátus, közreműködésével a magyar egyház és II. Andráshoz kötött az egyháznak okozott károk ügyében, s amely egyezményben IV. Béla esküvel ígérte meg azt, hogy nem támad az egyházak privilégiumai és az egyházi szabadság ellen. Gergely pápa károsnak minősíti Béla cselekedeteit, amelyeket példa-jellegűknél fogva tart súlyosnak, s főleg a világi alattvalók számára jelenthet követendő példát az egyházi birtokok tönkretételére, pusztítására. Befejezésül kéri a királyt, hogy az elvett javakat akadékoskodás nélkül állítsa vissza és a beszédett javakból az okozott károkért illő elégtételt adjon. ⁸³ A pápai oklevél konkrétan megnevezi, mely egyházakat ért károsodás: az egresi és más cisztercita apátokat, a jeruzsálemi keresztéseket, a templomos rendet, a Szent Lázár és a Szent Sámson rendet. Kálmánnak küldött levelében a magyarországi és a szlavón templomos rend mestereinek és szerzeteseinek panaszára rója meg a herceget, amiért megfosztotta

őket falvaiktól, házaiktól, földjeiktől és más javaiktól. Őt is inti a pápa a kötött egyezmény betartására, s ha ez nem történne meg, akkor a pápa a váradi egyházmegyében lévő ciszterciták és a pécsi egyházmegyében lévő cikádori ciszterciták apátjainak írásban megparancsolja, hogy a mindkét fél által elfogadott egyezséget egyházi ítélettel tartassák be, Kálmánt azonban az apostoli szék különleges parancsa nélkül ne mérésseljék kiközösíteni.⁸⁴ Béla miután trónra került 1235-ben, azonnal szakított az első hullámban folytatott egyházi kivételezéssel, s nagyarányú birtokvisszavételt hajtott végre az egyház kárára. IV.Ince pápának 1252.december 9-én keltezett oklevelében megegyeszer utal az előbb érintett egyházakat ért sérelmekre. Amikor arra hivatkozik, hogy Béla király egykor /olim/ a magyar és a szlavón templomos rendtől elvette a II. Andrástól és Imrétől eredő adományokat és engedményeket, akkor pontosan datálhatjuk a bizonytalan olim időpontot 1235 végére.⁸⁵

IV.Béla a pápai intés ellenére tovább folytatja az egyházi birtokok visszavételét. A továbbiakban nem találkozunk közvetlen pápai beavatkozási kísérlettel. Ennek több oka lehetséges: egyrészt a pápa lekötöttsége a II.Frigyes ellen folytatott investitúra harcban,⁸⁶ amit véleményünk szerint igazol a néhány év múlva be-

következő tatárjárás idején tanúsított pápai passzivitás, másrészt Béla ígéretei is közrejátszhattak, amennyiben bizonyos kárpótlást ígért az egyházaknak. Ezekről az arengak értékelésénél már szoltunk. Vett vissza földet az ausztriai szentkereszti ciszterciáktól, de "isten tisztelete és a szent szék intése miatt" már 1236. október 27-én bizonyos földeket, a Lajta vize melletti Királyi Udvar /Curia regia/ nevű földjét és a besenyők Leguentou nevű földjének felét nekik visszaadta.⁸⁷ II. András 1233-ban Béla kérésére Gertrud lelkiüdvéért a soproni vár alól kivett, a monostor mellett fekvő Sedakⁿ nevű földet Domokos bán szentmáriahegyi /borsmonostori/ monostorának adta.⁸⁸ Béla az örökadományok visszavételekor a mondott birtok felét visszaállította, s még 1255-ben is csak ennek a fél birtoknak a tulajdonában erősítette meg a monostort.⁸⁹ Visszavette a jeruzsálemi ispotályosok házá-
tól a Wula és Herchuch földek felét, a jeruzsálemi ispotályosok házához tartozó aracsai /Harcha/ monostortól bizonyos földeket, melyeket a várak nagyon nélkülöztek, továbbá a Halaz, Wuchar és Wechey falukat; csak eredetileg várföldek voltak.⁹⁰ Nógrád megye területén István és Adorján klerikusoktól csere révén, amit a földbirák előtt a nógrádi várjobbágyok, Eudány és Gergely bélyeges eszközöltek ki a maguk rosszabb minőségű földjéért, elvették a Tusnapja nevű földjüket.⁹¹

Ugyancsak károsodás érte az esztergomi érseksége is, amennyiben a várföld eredetű, de a visszavét-
kor az esztergomi érsek tulajdonát képező, Mátyás
nevű curialis comese által birtokolt öt ekényi földet
visszaállították a bírák a szolgagyőri, a bányai
és a komáromi várnépek tulajdonába.⁹² 1229-ben az
első hullámban még megerősítette IV. Béla ifjabb ki-
rály a Polusnuc-i - II. András-féle-adományt a veszpré-
mi egyház számára, 1236 körül a második hullámban
már visszavette - a sokoldalabb és kiélezettebb bir-
tokvisszavételi tendencia következtében - a bantai
egyháztól/ bár egy másik oklevél szerint a második
hullámban sem bántotta a veszprémi egyház javára II.
András által tett poloznakai adományt.⁹³ A már emli-
tett Iwŕachinus fiaitól, Mülöp zágrábi püspöktől
is vett vissza IV. Béla.⁹⁴

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy jelentős egy-
házi birtokokat vehetett vissza, mert a restauráció
itt is széles körre terjedt ki, hiszen egyházi ren-
dek, kolostori szervezetek mellett nagyobb területi
szervezettől, az esztergomi érsekségtől is csatolt
vissza birtokot. El kell utasítanunk Marcsali Henrik
megállapítását, amely szerint : "A korona birtoká-
nak, hatalmának visszaállítása kizárólag a főuraknak
és az egyháznak a rovására történt."⁹⁵

Valójában a királyi birtokok restaurálását célzó intézkedések érintették az egész birtokososztály, a főpapság, a főurak, a közép- és kisbirtokosok anyagi érdekeit.⁹⁶

A továbbiakban vizsgáljuk meg a visszavétel mértékét! Az első hullámban érintett főrangúak birtokait figyelembe véve a visszavételt nagymértvűnek kell tekintenünk. Miklós comes birtokairól rendelkezésünkre álló adatok módot adnak statisztikai összegzésre, e szerint Csanád megyében Bessenou falut, Pony, Yeneu, Teluki, Ghunsi birtokokat, Arad megyében Anha Zehund falut, Hudi-t, Temes megyében Zanađ falut, Zaránd megyében Alba, Cracou, Scerheth birtokokat, Összesen tehát 16 birtokát vette vissza. Ezzel szemben csak 11 birtokát erősítette meg. Csanád megyében Ekuđ, Inad, Scouleus birtokokat és azt, amit köznyelven Huyfolu-nak neveznek. Krassó megyében Woyla-t, Zaránd megyében Waroct, Vary birtokokat, Pohár megyében Radoct és Welg nevűeket, Sopron megye területén Petlend-et, Csanád megyében Batur falut hagyta meg "szabadon és békésen birtokolni".⁹⁷ A Hont-Pázmány nembeli Tamás nyitrai ispán Imrétől és II. Andrástól nyert adományait, a Keykus nevű erdőt, a szatmári vár alól kivett Bonteus nevű erdőt és az erdőörök Cherep nevű falujának

földjét Béla ifjabb király az örökadományok és a felesleges adományok visszavételekor visszavette Tamás fiaitól: Sebes és Sándor comesektől. Karácsonyi János 1901-ben úgy jellemezte a Vákesi és fentösi erdőségek kiterjedését, hogy azok területén "ma két város: ... és 32 falu áll."⁹⁸ Emellett Sándor comes bizonyos régi - II. Andrástól származó - adományait, továbbá vásárlás címén birt földjeit is elvette. Ezeknek a nevei a következők: Cozma, Hablan, Cuhna, Bozyn, Myzlen. Vásárolt földek: Coturtukhel és Moluchka föld. II. András oklevelében megerősíti "az általunk régen adott és meghagyott földek"-et : Colchona-t és Chokol-t, "aten határokkal és tartozékokkal, amelyekkel korábban jogosan birtokolta."⁹⁹ A Hont-Pázmány nembei Tamás fiainak birtokai közül tehát 10-et vett vissza a rex iunior Béla, míg a meghagyottak száma csak kettő. Megpróbálkoztunk földrajzi elhelyezésükkel is, ez Penteus és Keykus /Szatmár megye/, Bozyn, Coturtukhel = Csütörtökhely, Cuhna = Konyha és Moluchka = Malacka /Pozsony megye/ és Chokol /a fehérvári várhoz tartozott/ esetében sikerült is. A világi nagybirtokosok közé sorolhatók, birtokaik jelentősek lehettek, amit több vármegyében való szétosztottságuk is jelez.

Marczali szerint Béla "szenvedélyes, erőszakos

természete a visszafoglalásban, a büntetésben anyjának megbosszulására is gondolt ..." Ugy véljük, IV. Béla birtokvisszavételi politikája között egyrészt, továbbá Bélának anyja gyilkosait II. András helyett megbüntető lépései között másrészt nem vonható közvetlen párhuzam, megfelelés csak annyiban mutatható ki, amennyiben mindkét eljárás elvi - II. Andrásénál mindenesetre sokkal elvszerűbb - alapokon vitt politika megvalósítása irányába mutatott. A Béla-féle birtokvisszavételek aligán degradálhatók a bosszu tünetjelenségei közé, ellenkezőleg, hajlunk arra, hogy a birtokrekonstrukciós politikát tegyük egy sor más tünetjelenség előidézőjévé. "Igazán elemében - folytatja okfejtését Marczali - akkor lehetett, midőn atyjának régi kegyencei, az ország vagyonának elprédálói fölött látott törvényt. Különösen a Hont-Pázmánok vesztek sokat, de a Csákokat sem kímélte."¹⁰⁰ A Csák nemzeli Miklóst érintő oklevélben II. András arról ad hírt, hogy megbíztuk igen kedves elsőszülöttünket, Béla királyt, hogy az összes haszontalan és felesleges adományokat tekintélyünkénél fogva vegye vissza; e téren általunk teljes hatalom ruháztatva rá, aki /Béla/ midőn hatalmat kapott tőlünk a földek és az örökbirtokok ügyében az egész országban megtárgyalta, és előtte igen sok oklevelet mutattak be, többek között az egykori eszter-

gomi érsek, Ugrin testvére, Miklós comes ... így az előbb mondott Béla király birván szeretett testvére-
nek és az ország főembereinek tanácsát, mondom test-
vérének, Kálmán királynak /a tanácsát/, bizonyos föl-
deket tőle /Miklóstól/ visszavett, bizonyosakat pedig megengedett számára szabadon és békésen birtokolni."101

András oklevelének elvi indoklását azért tartottuk szükségesnek leírni, mert úgy érezzük, II. András annak kihangsúlyozásával, hogy Béla teljhatalommal lett felruházva az egész országban, továbbá szeretett testvé-
rének, Kálmánnak kétszeri kiemelésével, az ország főemberei /Béla emberei elsősorban/ tanácsának említésével mentegetőzik hívei előtt. Ez a mentegetőzés megfelel a tényleges hatalmi helyzetnek: 1/ a pápai támogatást élvező, az erdélyi kormányzásban elért sikerek alapján megizmosodott az ifjabb királyi intézmény, 2/ az országban II. András és tanácsosai politikájával szemben megmutatkozott bizonyos elégedetlenség, 3/ Kálmán kezdettől nem véletlenül hangsúlyozott kiállása bátyja mellett, annak politikai szövetségességét jelenti. A Hont-Pázmány nemzeli Tamás fiaitól jelentős mértékben vett vissza Béla ifjabb király. Az is tény, hogy Sándortól az adománybirtokok mellett a vásárlott földjeit is elvette, holott meghirdetett céljaként csak a haszontalan és felesleges örökadományok visszaállítása

szerepelt. Továbbá tény az is, hogy II. András Tamás fiainak 1231-ben, Miklósnek pedig 1232-ben visszaadta a fia által elvett birtokokat.¹⁰² Mindez a tényleges hatalmi helyzet megváltozása magyarázza, ugyanis a birtokukat vesztett urak II. András táborába mentek, aki 1230 végén, amikor Béla a birtokvisszavételekkel Erdélyben foglalkozkodott, a kormányból /királyi tanács/ eltávolította Béla embereit. Hóman Bálint írja: "Ő maga azonnal megkezdte Béla ítéleteinek revízióját s mialatt fia Erdélyben még folytatta az elidegenített földek visszaszerzését, egyre-másra adta vissza híveinek az elvett adománybirtokokat és új adományokat tett ...".¹⁰³ A második hullámról közvetlen, statisztikai összegzésre módot nyújtó adatok nem állnak rendelkezésünkre, viszont két vonatkozásban is kiterjedtnek mondható: egyrészt szélességében különböző társadalmi és jogállású elemeket érintett, másrészt mélységében is nagymérvű lehetett, mert egyaránt szegénységet idézett elő az egyháznál és a kisebb magánbirtokosoknál. Ezért adta vissza IV. Béla király 1239. november 26-án a hantai egyháznak szegénységére és magárahagyatottságára való tekintettel azt a 18 ekényi földet, amit az örökadományok visszavételekor elvett.¹⁰⁴ A már említett Dechyn comes - mint tudjuk - földjének elvétele után nem tudott megélni, s emiatt száműzetésbe kényszerült.¹⁰⁵ János fia Saul is panaszkodott az elvett birtok

nagy mennyisége miatt.¹⁰⁶ Pauler Gyula által¹⁰⁷ elégedetlenségről ¹⁰⁶ Rogerius Siralmas énekére támaszkodva eltulozza a visszavétel nagyságát, amikor már az első hullámban Béla bírának nem mindig igazságos tetteit emeli ki, mert szerinte feljajdultak, akiket súlytottak.¹⁰⁷ Marczali Henrik a rex iunior Béla visszavételeit szigorúaknak, néha kérlelhetetlenül kegyetlen ítéleteknek tartja.¹⁰⁸ Hóman Bálint véleménye alapján "a kiméletlen szigorral végrehajtott birtokvisszaszerző akció igen sok érdeket sértett."¹⁰⁹ Anélkül, hogy ennél a fejezetnél vállalkoznánk Béla rekonstrukciós politikájának értékelésére, meg kell vizsgálnunk, vajon milyen érdekeket sértett "kegyetlen ítéleteivel" ifjabb királyként és trónra kerülése után. Nézzük meg kiindulópontként Pauler Rogeriustól kölcsönzött idézetét : "Mert akik dusak és hatalmasak valának és töméntelen sokaságot hordának magukkal, egymagukat alig bírtak fenntartani."¹¹⁰ Ezzel világossá válik előttünk, hogy a polgári történetíróink /Pauler, Marczali, Hóman/ egyaránt az uralkodó osztályt és legfőképpen főurakat ért sérelmekről írnak, s ezeket - Rogerius megállapítását átvéve - eltulozzák. Véleményünk szerint, bár Béla birtokvisszavételei olykor nem nélkülözik az erős kéz politikáját, mégsem lehet szó arról, hogy birtokosok földönfutókká váltak volna. Béla Dechyn

esetében felülvizsgálja saját döntését, és megélhetést biztosító mértékben visszaad az elvett földből. János fia Saul kérésére pedig parancsot ad a pozsonyi ispánnak, hogy győződjön meg Saul hűségéről és bizalmasan jelentse, mennyi földje maradt meg. Nyilvánvaló azzal a célzattal cselekszi mindezt, hogy szükség esetén Saul megélhetését biztosítsa, bár a jelen esetben elegendő birtok maradt Saul kezén. Az egyház esetében ugyanígy jár el. Tehát mindenkinek hagyott meg valamelyes birtokot, személyi vonatkozásban szó sincs totális elvételről. Paulerék beállítását az osztályviszonyok félreismeréséről tanuskodik, hiszen semmi esetre sem lehet - még a birtokvisszavételi politika következtében sem - IV. Bélaból XIII. századi Aba Sámuelre várni. Maga Béla legkevésbé sem törekedett a főurak és szerviensek gazdasági tönkretételére, legfeljebb arról lehet szó, hogy mélyíteni igyekezett a királyi hatalmat azoktól elválasztó gazdasági szadékat. Persze érthető módon a király erre tette nem nyerte el a birtokosok tetszését, a erről mint a magyarok általános elégedetlenségéről beszél Rogerius, azaz a középkori történetírók szokásos módján a nemesi sérelmeket országos sérelmekké növeli. Ennek magyarázatát Rogerius pártosságában leljük, hiszen bármennyire is a sine ira et studio elvét hangsúlyozza, soraiból mélyebb együttérzés tűnik ki a nemesség, mintsem a király iránt.¹¹¹

3.2. A királyi népek szerepe a birtokvisszavételben

Mind az első mind a második hullámban jelentős szerepet kaptak a várelemek és más királyi népek, akik a birtokhoz tartozás eldöntésébe igyekeztek beleszólni. Jelentősen segítették a rekonstrukciót, amennyiben az egyes földek királyi eredetűre, várföld, udvarnokföld stb. jellegére hívták fel Béla király, ill. a földbírák figyelmét. A király és a köztük kialakult viszonyra próbálunk meg választ adni a továbbiakban. Adatok bizonyítják azt, hogy mielőtt tudatos királyi visszavételi politika kezdődött volna, a várelemek ösztönösen törekedtek a várföldek megmentésére. Mint már utaltunk rá, ene elemek tetteiben megnyilvánuló elégedetlensége is ösztönözhetette az ifjabb királyi, majd királyi birtokrekonstrukció folyamat megindítását. Tudjuk, hogy előbb udvarnok és más királyi népek kerültek eladományozásra. A XII. század végéig, III. Béla Módrus vármegyére vonatkozó adományáig, a megye gazdasági és katonai alapját képező várföldek még érintetlenek voltak. II. András adományozásai során ezekhez a várföldekhez nyúlt, amelyek a királyi birtokok legjelentősebb csoportját képezték. Ezekről kerültek ki a megye hadseregének emberanyagát alkotó várnépek /castrenses/. Ezeknek a vezetői voltak a tizedesek /decurio-

nes/, a századosok /centuriones/, azaz a várjobbágyok /iobagiones castri/. A várnépek és tisztjeik egyaránt a váraktól kapták művelésre a földjeiket, ennek fejében a váraknak tartoztak szolgálni. Így a vár mint személytelen tulajdonos jelent meg előttük a távollevő igazi tulajdonos, a király helyett. A vár tulajdonjogát annyira sérthetetlennek tekintették, hogy az igazi tulajdonos által tett adományozások ellen felléptek és sok esetben visszafoglalták a volt várföldeket. A várnépek a XIII. század elején még földközösségben éltek, s ennek a közösségnek tagjaként közösen léptek fel. Fellépésükkel tiltakoztak a királyi eladományozások ellen és potenciális szövetségesnek kínálkoztak a rekonstrukció idején.¹¹²

A továbbiakban először az 1228-1231 közötti időszakt vizsgáljuk meg. A várjobbágyok a katonai szolgálat fejében kapott várföldön tul örökjogon birt saját földdel is rendelkeztek.¹¹³ A várföldek megmentésének ürügyén kísérletet tettek a várföld kisajátítására, saját birtokukhoz való csatolására. Ezt cselekedte Vilmos várjobbágy is, amikor magáénak nyilvánította a nógrádi vár földjéből kivett és II. András által Botch fia Tamásnak adott Lengend föld felét. Miként II. András, úgy a rex iunior is elutasította Vilmos jogigényét.¹¹⁴ A soproni és borsodi várjobbágyok

Bélatól függetlenül igen cselekvősen vettek részt az akcióban. A soproniak egy bizonyos földet, amely a csornai préposté, soproni várföldnek nyilvánítottak. A király elé idézett prépost elmondta, hogy a szóbanforgó földet Oslu comes és fiai adták az egyháznak örökölt földjükből. A várjobbágyok bizonyítékok híján alulmaradtak.¹¹⁵ A borsodi várjobbágyok pedig Guka comestől követelték várföld címén egy 8 ekealjnyi nagyságú birtokot. Guka comes bizonyította, hogy a földet olyan nemesektől vásárolta, akiknek az régtől fogva örökölt tulajdonuk volt.¹¹⁶ Amint láttuk, ezek a várjobbágyok alkalomnak tekintették az örökadományok visszavételét arra, hogy a várbirtokot erősítsék, vagy a saját birtokukat gyarapítsák. Az említett esetekben nem volt jogalapjuk a birtokszerzésre, mert az "örökölt föld" eleve kizárta a várföld-jelleget. IV. Béla el is határozta magát tőlük, amikor ellenük döntött. Más esetekben volt jogalapjuk a fellépésre, ilyenkor IV. Bélánál következetesebben harcoltak a visszavételért, miként a soproni várjobbágyok, amikor Oslu comestől visszakövetelték a Neweg nevű volt várföldet, amit Oslu II. Andrástól kapott királyi adományként.¹¹⁷ Ezek a vitás birtokok egykor a várföld részét képezték.¹¹⁸ A következetes visszavételért folytatott harcuk eleve igazolja azt, hogy nem beszélhetünk az első hullámban teljes visszavételről. Aktiv bekapcsolódásuk akkor még

önálló akciónak tekinthető annál is inkább, mert a király velük szemben hozott döntést. Ami a többi várelemet illeti, 1228-1231 között csak várjobbágyokról találunk adatokat, a várnépekről /castrenses/ nem. Ellenben más királyi népek közül az udvarnokok mozgólódásáról olvashatunk. Tudjuk, hogy a királyi gazdaság kétféle összetevője: 1/ castrum, civitas/, 2/ a curia, curtis /udvarhely, udvarház/ szervezet.¹¹⁹ Ezeket az ország különböző pontjain lévő udvarnokgazdaságokat a XIII. század elejéig királyaink nagyrészt eladományozták, jóval a királyi várbirtokok előtt. A kétféle szervezetnek megfelelően kétféle népet különböztetünk meg: várnépet és udvarnokokat. Az udvarnokok is miként a várnép földközösségben éltek és így kerültek egyházi vagy világi tulajdonba királyaink adományozásainak jóvoltából. A várelemektől eltérő funkciójuk /a királyi birtok gazdasági és nem katonai szervezetébe tartoztak/ a magyarázata annak, hogy átcsuszásuk magánkézbe már a XI. században megkezdődött.¹²⁰ A királyi birtokszervezethez való tartozásuk tudata - földközösségüket megőrizve jutottak magánkézbe - tovább élt, illetve a frissen eladományozottaknál igen erős lehetett. Az udvardi udvarnokok annak ellenére, hogy régóta a garamszentbenedeki egyházhoz tartoztak, 1228-ban megtagadták a szolgálatot. /Lehetséges, hogy már a

visszavétel hírére?/ II.András a szolgákat Garam-szentbenedeknek ítélte. 1229-ben ezt az oklevelet IV.Bélával is megerősítette a mondott egyház, bizonyára attól félve, hogy miután a birtokvisszavétel odaért/ és nemcsak a híre mint 1228-ban!/, ismét megmozdulhatnak az udvarnokok és a szolgákat megtagadásával a királyhoz való tartozásukat deklarálják.¹²¹ Béla ellenük is fellépett amikor szentesítette az egyházhoz való tartozásukat. Ebben közrejátszott az is, hogy Béla az első hullámban elsősorban az elidegenített várföldeket vette vissza.

A második hullámba a várelemek jóval nagyobb arányban kapcsolódtak be mint az elsőbe. Megszaporodtak a Várad Regestrumhoz tartozó statusperek. Várjobbágyok, castrensisek és más királyi népek perlekedtek az egyháziakkal és a világiakkal. A Monar falubeli várjobbágyok és várnépek - a várjobbágyok vezetésével - Monch dékánal és szerzetes testvéreivel perlekedtek Monar birtok ügyében, amely határos volt a falubeliek földjével, s amelyet Monch és társai régtől fogva öröklés jogán birtokoltak. A végső tárgyaláson a várelemek elálltak földigényüktől, és megengedték, hogy Monch és szerzetes testvérei szabadon birtokolják Monar birtokot, de úgy, hogy a birságpénz felét megfizetik. Bizonyára annyira szegények lehettek, hogy a perköltséget megfizetni nem

tudták.¹²² A Crusan falubeli, a barsi várhoz tartozó várjobbágyságok a garamszentbenedeki apáttal ütköztek össze a Kovácsi /Cuache/ nevű föld miatt. Tulajdonjogukat éppen az Örökös föld címén próbálták igazolni. Az egyház oklevéllel bizonyította, hogy régi királyi adomány, még I. Géza adta 1075-ben Garamszentbenedeknek.¹²³ Megállapítható, hogy a várelemek és más királyi népek birtokainak közelében fekvő, azokkal határos, eredetileg hozzájuk tartozó földek ezek zaklatásainak voltak kitéve, s ezért igyekeztek tulajdonosaik, még ha ténylegesen jogos tulajdonuk is volt, "biztos határokkal" elkülöníteni tőlük. Ez történt a Pál comesnek adott Jenő /Ieneu/ birtok esetében is. Urias pannonhalmi apát, László somogyi comes, Jakab somogyi főesperes Somogy megyében végezte Béla megbízatásából /Bochud falubar/ a földek elválasztását, amelyek határosak voltak a várnépekével.¹²⁴ Az ilyen esetek közvetett módon igazolják a várnépek, az udvarnokok és a király "összes népe" aktív kezdeményezéseit, amit földbírái közreműködésével maga a király fékezni kényszerült. A várelemek aktív kezdeményezéseikkel jelezték, szövetségesei lehetnének a királyi rekonstrukciós politikának. Az első hullámhoz hasonlóan a másodikban sem találunk összhangot a király és népei között. A barsi vár jobbágyságai még 1226-ban elfoglalták Goznucha vámjának harmadrészét, mondván,

hogy abban a vámban a garamszentbenedeki monostort semmi jog nem illeti meg. Királyi közbelépésre később visszaadták. A vámharmadokat 1075-ben I. Géza adta Garamszentbenedeknek, az 1220-as években - nem függetlenül a birtokvisszavétel első hullámától - a várjobbágyok maguknak igyekeztek megszerezni, s erre a jogalapra támaszkodott a zólyomi ispán amikor saját hasznára próbálta megszerezni a javakat. Számára tehát a második hullám idején az szolgált volna jogigényül - ha a király elfogadta volna -, hogy korábban, talán 10 évvel azelőtt, a várjobbágyok már igényt tartottak a monostort illető vámra.¹²⁵

Ezek a várjobbágyok már nemcsak a birtokok, hanem más királyi jövedelemforrások visszaállítására /megszerezésére/ is törekedtek. Amikor 1238-ra erősen lecsökkent a birtokvisszavétel intenzitása és gyakorlatilag szinte már be is fejeződött, még mindig ki akarták használni a várjobbágyok a kínálkozó lehetőséget egyházi birtok elvételére. A földbírák Nógrád megyében az ő kérésükre, ill. követelésükre - úgy tűnik - pártosan elvették az egyház Tusnapja nevű földjét s cserébe adták Ruhman felét, amely rosszabb minőségű volt. Erről a király oklevelet állított ki. A kényszerű csere annyira sérelmes volt az egyház számára, hogy a nádornál kieszközölték az eredeti állapot

visszaállítását.¹²⁶ 1239-ben IV.Béla döntött a pozsonyi várjobbágyok - civilisek valamint a pannonhalmi apát között támadt perben. Az előbbieket a vár és saját birtokuk jogcímén a Sala nevű birtokot és a Vag nevű 40 ekényi földet maguknak követelték, és azt mondták, hogy az apát és a szerzetesek erőszakkal foglalták el; IV.Béla hivatkozva a II.András által kijelölt és a felek által választott bírák régebbi ítéletére, a pannonhalmi egyháznak ítélte a 2 birtokot.¹²⁷ Wincha birtokot a soproni várjobbágyok elvesztették Bance magánbirtokossal és társaival szemben, miután egyrészt nem tudták oklevéllel bizonyítani a földre vonatkozó jogukat, másrészt megfélemlítették őket, ezért a Wincha birtokot átengedték minden ellenkezés nélkül.¹²⁸

A pozsonyi példa - várjobbágyok és várnépek együttes fellépése a várjobbágyok vezetésével - nem egyedüli jelenség. Egyrészt a rekonstrukció alatti egymásrataltságukat juttatja kifejezésre, másrészt, közös fellépésük eredménytelensége tükrözi az egyházzal és a királyi hatalommal szembeni gyengeségüket. Wincha elvesztésében közrejátszó tényező a világiakkal szembeni gyengeségük, tulajdonképpen két szempont dolgozik ellenük: egyrészt a királyi földeket

illetően értelemszerűen nem voltak birtoklásuk jogosságát igazoló okleveleik, tehát minden okleveles bizonyítási eljárás során szükségszerűen alulmaradtak, másrészt pedig mindinkább föléjük nőtt a világi magánnagybirtokosság.

1235-1239 között is két tendencia mutatkozott meg a várjobbágyok akcióiban, részint a várat erősítették, részint saját tulajdonuk gyarapítására használták ki az alkalmat. A szatmári, Mátyás és Miklós nevű várjobbágyok 2 ekényi földjüket eladhatták, vagy hitbérbe adhatták. Ezzel szabadon rendelkeztek, mert miután Béla bírái a várnak visszaállították a várjobbágyok által eladott földet, újra tulajdoltak rajta, mégpedig hitbér fejében Pósnak és Lőrincnek engedték át. Ez jelzi azt, hogy a várföld egy része már várjobbágyi magántulajdonba ment át, vagy legalább is a magántulajdonnáválás irányába haladt.¹²⁹ Ez a nemesi magántulajdonnáválásnak az a stádiuma, amikor már maguk a megtollasodott várjobbágyok sem értették egyet a visszavétel olyan formájával, hogy a már egyszer elkülönített várjobbágyi földek ismét differenciálatlan /várnépekkel közös/ várföldek legyenek. A szolgálat fejében kapott várföldet saját örökölhető és eladható földjükhöz csatolva bomlasztották a várnépekkel együtt kialakult

földközösséget, gyengítették az együttes fellépés alapját képező földállagot.¹³⁰ Természetesen ez még nem mondható általánosnak, hiszen a visszavétel idején a castrensisekkel kialakult szövetség még erősen ható tényező. Birtokkisajátítási kísérletüket nem tűrhette el a várbirtokok restaurálását végző IV. Béla, aki nem engedhette meg a királyi várbirtok kárára menő birtokvesztést. A várjobbágyok azt a jogi előnyüket használták ki, amellyel a castrensisektől különböztek: nevezetesen a király nem adományozhatta el őket és saját birtokukkal szabadon rendelkezettek. De megnehezítette a várkötelékből való kiszakadásukat az a várbirtok, amelynek fejében szolgálattal tartoztak személytelen tulajdonosuknak, a várnak, egyszermint a távollévő valódi tulajdonosuknak, a királynak. Amikor arra törekedtek, hogy a serviensi jogállást elnyerjék, akkor a várszervezethez való kapcsolódásuk /várföld birtoklása/ gazdasági szálait akarták elvágni és magukat nemesként feltüntetni /"tam iobagionibus castri, quam aliis nobilibus"/.¹³¹

A várnépek is a várjobbágyokhoz hasonlóan igen cselekvően kapcsolódtak be a rekonstrukciós akcióba. Közvetlenül a második hullám kezdetekor a Somogy megyei Borchod falu várnépei várföldnek nyilvánították

György comes örökség jogán birtokolt földjének egy részét. Miként a várjobbágyok hasonló felépésénél már láttuk, a jelen esetben is az örökölt föld eleve kizárta a várföldhöz csatolás törvényes lehetőségét.¹³² A várnépek mozgalmai végig kísérelték az egész visszavételt, mert még 1239-ben is olvashatunk arról, hogy a szolgagyőri, a bányai és komáromi várnépek visszakepták a várföld egy részét, amit adományból az esztergomi érsek curiális comese birtokolt.¹³³ A mosoni castransisek viszont rövid ideig birtokolhatták a hontai egyháztól visszacsatolt oztari 17 eke nagyságu földet, mert IV. Béla 1239. november 26-án visszaadta a mondott egyháznak.¹³⁴ A várnépek aktivitását nyilvánvalóan az indokolja, hogy a királyi birtokszervezet bomlása során - a XIII. század első évtizedeiben - várföldet nemcsak castransisekkel adományoztak el a közvetlen elődök, hanem várföldet castransisek nélkül is, ezzel a várszervezetben maradók gazdasági alapját gyengítették, megélhetésüket nehezebbé tették, ugyanakkor a várnak teljesítendő kötelezettségeik változatlanok maradtak.

A királyi birtokszervezetben gazdasági funkciót ellátó udvarnokok szintén úgy tűnek fel, mint a visszavétel aktív kezdeményezői. Lőrinc bihari ispán

oklevelében a várelemekkel együtt emlegeti a király udvarnokait, akik elől Pál comes földjét jól el kell határolnia, mert névszerinti határok nélkül továbbra is zaklatnák "ármánykodásaikkal" azt.¹³⁵ A földbírák az arangokban meghirdetett elveknek megfelelően udvarnok földek visszavételével is foglalkoztak. Gergely győri püspök, Chaak soproni comes, Haholth vasvári comes, Béla által az örökadományok visszavételére állított bírák közölték megbízójukkal, a királlyal, hogy a vasvári egyház Kyniz faluba való udvarnokai előttük perbefogták a vasvári egyház káptalanját a Megye-hyd prédiun lerombolása és erőszakos elfoglalása, továbbá a Kyniz prédiumból való 60 hold föld ügyében, ama jogcimen, hogy az (nyilván egyik társuk/ Rala nevű férfi birtoka. A bírák a káptalan bizonyításra szolitották fel. A káptalan elégséges tanuságtétellel bizonyította, hogy maga mind a prédiunot, mind a 60 hold földet jogosan és békésen birtokolta Nagy /III./Béla király ideje óta. A bírák az egyháznak ítelték a felsorolt javakat, az udvarnokok pedig - kénytelen-kelletlen - a bírák poroszlóival elvégezték a határjárást.¹³⁶ A hvinári udvarnokok Miklóssal, Ugrin kalocsai érsek sokat emlegetett testvérével perlekedtek. Nyilván szegénységük miatt - saját-ságos módon egyiküket Scegene-nek, azaz Szegénynek

hívják - jogtalanul kívánták az általuk eladott földjeiket visszaszerezni. A bírák pártosan nekik adtak igazat, de Miklós sikerrel fellebbezett a székesfehérvári káptalanhoz.¹³⁷ A poluznuci udvarnokok Zala vármegyében átmenetileg kapták csak vissza a hantai egyháztól poluznuci birtokukat.¹³⁸

Más királyi népek is felhasználták a visszavételt birtokszerzésre. A Shus falubeli királyi lovászok mindenféle bírói ítélet nélkül lerombolták, majd új határokat szabva elfoglalták Ladomer comes Zeky nevű földjét. A második terminuson - a bírák által megjelölt időpontban - a lovászok nem jelentek meg, közben Ladomer comes IV. Béla okleveléven^{r l} igazolta, hogy a Zeky nevű föld valaha Miklós báné volt, aki hűtlensége miatt vesztette el, és így a király a nevezett birtokot Ladomernek adta. Gergely győri püspök ezért a földet régi határai mellett Ladomernek ítélte oda. Mivel a beiktatást a komáromi ispán végezte, valószínű, hogy Zeky Komárom megyébe tartozott.¹³⁹ Róbert esztergomi érsek 1236-ban az esztergomi egyháztól ugyancsak lovászok által elragadott földet állított vissza.¹⁴⁰

Összefoglalóan annyit mondhatunk a második hullámról, hogy a várelemek és más királyi népek bekapcsolódása a visszavételi politikába sokkal szélesebbkörű volt mint 1228-1231 között. Mozgalmuk továbbra

is különálló, de egyes jogos esetekben egyetértés mutatkozott IV.Béla királyi rekonstrukciójának hasonló törekvésével. A köztük lévő viszonyt az határozta meg, hogy volt-e joguk a követelt birtokra, s hogy kizárólag a királyi birtokot erősítették-e. Ellenkező esetben alulmaradtak - ebben kétségtelenül közrejátszott az a tény is, hogy okleveles bizonyítékokkal /mint már utaltunk rá/ nem szolgálhattak, viszont az adományozásokról annál inkább készítették írást az érdekeltek - az egyházzal, a világiakkal és a királlyal szemben. Ilyen esetek a Váradi Regestrumhoz hasonló statuspercek voltak, amelyek az ország nyugati részén éppen úgy előfordultak, mint Erdélyben. A várjobbágyok saját birtokaikat próbálták gyarapítani, miközben a földközösség bomlásához, a királyi várszervezet fellazulásához kétségtelenül hozzájárultak. Ilyen módon a várföldek magántulajdonnáválása - az egyházi és világi nagybirtokok számára történt adományozások mellett - az imént jelzett formában is tovább tarthatott, s a várjobbágyok kísérletet tettek a serviensi jogállás elnyerésére. A folyamatosan restaurált királyi hatalom - miután célját a lehetőségeknek megfelelően megvalósította - még erősnek bizonyult a várjobbágyok törekvésével szemben. IV.Béla a potenciálisan szövetsé-

gesként jelentkező várelemek nélkül hajtott végre rekonstrukciós politikáját, ugyanakkor aktív és Béliánál következetesebb törekvésükből az uralkodó hasznát húzott, amennyiben volt királyi – sok esetben volt királyi – birtokokra hívták fel a földbírák figyelmét. A várelemek elsősorban, de más királyi népek is mindkét hullámban a birtokvisszavétel mintegy nem hivatalos, de rendkívül hevesen ténykedő motorját képezték.

4. A visszavétel mechanizmusa

A mechanizmus, vagyis a birtokvisszavétel technikai lebonyolítása az első hullámban spontánul, pontos elképzelések nélkül funkcionált kezdetben, s ezt az idő haladtával egyre inkább tudatos gyakorlat váltotta fel, azaz az alkalom, az ügy csak sokára találta meg a kiforrott formát. Kezdetben negyénként történhetett az elbírálás, a területi elv alapján. Már a visszavétel területi kiterjedtségénél hangsúlyoztuk, hogy a visszavétel 1228-ban Sopron megyéből indult ki,¹⁴¹ s még 1229 elején továbbra is Sopron a visszavétel centruma.¹⁴² 1229-ben csak a Dunától nyugatra és északra elterülő megyékre /Veszprém, Komárom/ vannak adataink.¹⁴³ Ellenben 1230-ban már országossá vált, most a vizsgálat nem

megyéenként /területi elv/, hanem egy birtokos birtokainak csokorba szedésével történt/ birtokosi elv/.¹⁴⁴ A szétszórt birtokrendszer következtében 1-1 birtokos földjei több megyében terültek el, miként azt a Csák nemzeli Miklós comesnek kiállított oklevélben láttuk. Ez tette szükségessé a mechanizmus változását. Hóman Bálint viszont arról ír, hogy Béla és "megbizott birái az egész országot bejárták. Vármegyéről - vármegyére haladva bíralták felül minden újabb adomány jogcímét, hasznos és indokolt voltát s két év alatt igen sok elidegenített földet, népet szereztek vissza."¹⁴⁵ A rex iunior előtt bemutatott oklevelek megvizsgálásában részt vettek az előkelők /maiores/ is.¹⁴⁶ Az oklevél bemutatásával a vizsgálat kiterjedt az atyai örökségekre, a királyi adományokra, a vásárlás címén birtokolt földekre és a birói úton odaitélt javadalmakra, jóllehet a vizsgálat elsődleges célja a haszontalan és felesleges örökadományok /donationes perpetuitatum/ kiderítése volt.¹⁴⁷ Nemi módosítással el kell fogadnunk Marczali Henriknek a mechanizmusra vonatkozó megfigyelését : " Az eljárás abban állott, hogy az ifjabb király bekövetelte a birtokot adományozó okleveleket, kikérte öccsének, Kálmánnak és az országnagyoknak tanácsát, meghozta

ítéletét, melyet aztán atyja megerősített.¹⁴⁸
Ezt a megállapítását azonban redukálnunk kell, mégpedig a szlavóniai visszavételekre, amikor is Béla valóban Kálmán király és egész Szlavónia hercege jelenlétében vizsgálta meg Machareus comes fia Tamás volt bán okleveleit. IV. Béla pedig "testvérével és a főemberekkel tanácskozván" Tamás valamennyi oklevelét megerősítette, közülük néhányat szórul-szóra átírt.¹⁴⁹ Először 1230-ban, András borsodi comes magánoklevelében találkozunk földbírákkal Borsod vármegye területén. Ez a négy tagú testület csak világiakból állt, élén a már említett megyés ispánnal, Andrással, tagja még a megyében őshonos nemzetségek 1-1 képviselője, így Timót mester, az Őrs nembeli Lőrinc fia Miklós, a Miskolc nembeli Ponyt. Ez az oklevél is, miként a második hullám több oklevelében látni fogjuk, kihangsúlyozza, hogy Béla király nevezte ki őket a várföldek visszaállítására. Érthető, hogy az első hullám földbírói testülete csupán világiakból állt; az egyház azért nem képviseltette magát, mert egyházi birtokok visszavételére 1228-1231 között nem került sor. A földbírák a király utasítására a helyszíntre mentek, s ott "papoktól, világiaktól és egyháziaktól, nagyoktól és kicsiktől nyilvánosan és titokban

nyomozták az igazságot."¹⁵⁰ Az első hullámból a földbírák vonatkozásában több adat nem áll rendelkezésünkre, ennek ellenére feltehető, hogy kiküldésük megynként több helyen is megtörténhetett, bár gyakorlattá akkor még nem válhatott. Nemcsak a bírák, hanem maga Béla is több ízben "helyszíni-re szállt", ahogyan Szlavóniában történt, de más országrészek esetében is személyesen járhatott el. Másutt arról olvashatunk, hogy Bertold csehs fiait, Francót és Istvánt, a "király jelenlétébe idézték."¹⁵¹

Az első hullámról összefoglalóan annyit mondhatunk, hogy kezdetben nincs kiferrott mechanizmus – amit az 1228-1231-es oklevelek "hallgatása" negative igazol –, az állandósuló formák csak fokozatosan alakulnak ki. Egyrészt mellett szerepelnek különböző módok / az ifjabb király jelenléte, "helyszíni-re szállás", földbírák kiküldése, a "király jelenlétébe idézés" /, amelyek közül egyik sem vált kizárólagosan uralkodóvá.

1235-1239 között viszont egyetlen forma, a földbírák testületének megynkénti kiküldése dominál.¹⁵² A testületek létszámát átlagosan 4-6 főben állapíthatjuk meg, tagjai között szerepelt az adott megye csehs /határterületek esetében a szomszédos megye csehs is /, az egyház területileg illetékes főpapja

/érsek, püspök, esperes / és még 2-4 személy.¹⁵³ Világi birtok ügyében általában a megyés ispán vezette a visszavételre kiküldött bírák testületét, ennek ellenére mivel egyházi birtokok visszavételéről is szó volt a második hullámban, részt vett az egyház képviselője is. A földbírói testületek munkáját tükröző magánoklevelekben / a testületet vezető ispán vagy a főpap okleveléről van szó / kiemelték Bélától származó megbízatásukat /Béla királytól állíttatván - constituti-/, a vizsgálat szempontjait, ha tetszik feladatait /"midőn az igazság vizsgálói voltunk ... megyében, a földek, a szőlők és más jogok ügyében, amelyek az egyházakat, a szervienseket, a várnépeket, az udvarnokokat, a királyné népeit és más különböző helyzetűeket érintettek ..."/, továbbá leírták a vizsgálat módszerét /a kérdéses birtokra kimentek, s ott sokak vallomásából, oklevelekből stb. titkos és alapos vizsgálattal tudakolták meg az igazságot/. Peres ügyekben perbehívás és gyakran többszöri tárgyalás útján ítélkeztek.¹⁵⁴ Ezek a tények mutatják, hogy a Váradi Regestrumban hemzsegó statusperes az ország nyugati részében is előfordultak. Egyházi birtok esetében a testületet általában a területileg illetékes főpap vezette, az

esztergomi érsekség területén maga Róbert érsek, aki más bírákkal együtt a lovászok által elragadott földeket visszaállította az esztergomi egyháznak.¹⁵⁵ Természetesen nem lehet korlátozni kizárólag egyházi birtokügyekre a papi vezetést, hiszen az ország nyugati felében, Sopron, Moson és Vas megyékben Gergely győri püspök vezetésével ítélkeztek az említett megyék comesai.¹⁵⁶ Hóman Bálint szerint Béla király "országszerte minden vármegyébe bizottságot küldött ki, egy-egy püspök elnöklése alatt",¹⁵⁷ ezt a megállapítást ellentmondó tények miatt nem fogadhatjuk el, egyrészt több alkalommal kisebb rangú egyházi személy a bizottság tagja /pl. Pozsony és Bars vármegyében egy-egy prépost¹⁵⁸/, másrészt éppen a pozsonyi prépost jelentése szerint András pozsonyi comes audenciáján - aki a király helyett a Pozsony megyei földek minőségét ítélte - perlekedés támadt a Monar falubeliek /várjobbágyok és várnépek/ valamint Monch Péter és szerzetes testvérei között Monar birtok ügyében.¹⁵⁹ Mindez bizonyítja, nem lehet kategórikusan kijelentemünk, hogy egyházzal kapcsolatos földkérdések felülbírálásában kizárólag egyházi személy, s főleg megyénként egy-egy püspök vezette a vizsgálatot. Az ország 72 vármegyében gyakor-

latilag két év alatt a birtokjogvizsgálatot végrehajtani nem lehetett volna a Hóman által feltetelezett módon. Más adatok is bizonyítják Hóman Bálint kategorikus megállapításának hibás voltát, így Bihar megyében Lőrinc bihari comest bizta meg IV. Béla a vizsgálat vezetésével a "visszaállítandó földek ügyében".¹⁶⁰ Amikor a jeruzsálemi ispotályosok országszerte kiterjedt birtokait vizsgálták meg 1238-ban, minden bizonnyal a királyi tanács döntött a kérdéses ügyben. Jelen volt Béla testvére, Kálmán király csaknem összes főembereivel, a főpapok részéről Róbert esztergomi érsek, Bertalan pécsi püspök, ezen kívül Dénes nádorispán, Pous tárnokmester és más bárók.¹⁶¹ A maga országreszében /Szajlvónia/ Kálmán vezette a vizsgálatot.¹⁶² A földbirák buzgón működhettek mert a nemesek nem egy helyen panaszkodtak és fellebeztek. Ilyen esetekben a nádor, a székesfehérvári káptalan szolgáltatott igazságot, vagy a király, akit személyesen kerestek fel.¹⁶³ Hóman Bálint megállapítását a bizottságok "szigorral és pártatlansággal" végrehajtott ténykedésére vonatkozóan korrigálnunk kell, ugyanis találkoznak olyan tényekkel, amelyek éppen pártosan hozott ítéleteket tükröznek, miként ezt Dénes nádor már idézett oklevele igazolja.¹⁶⁴

5. A birtokvisszavétel mérlege

A következőkben azt kell megvizsgálnunk, hogy IV. Béla birtokpolitikájának itt tárgyalt szakaszaiban mennyiben érte el célját, mennyiben voltak eredményesek a visszavételek. Előljáróban szükségesnek tartjuk leszögezni, hogy megállapításaink a direkt módon feltárt anyagra, tényekre korlátozódnak, s ezek alapján mintegy zárt rendszerben próbáljuk az országos politika szintjéig felemelkedett birtokrekonstrukciós szakaszok folyamatát, fejlődését és eredményeit értékelni. Először szükségesnek tartjuk feltárni azokat az objektív viszonyok által meghatározott tényezőket, amelyek korlátozták a rekonstrukció sikeres végrehajtását. Kezdjük vizsgálódásainkat az első hullám következményeinek taglalásával! A már sokat emlegetett - legelőkelőbb világiak közé tartozó - Csák nembeli Miklós 1230-ban elvett birtokainak nagy részét II. András 1232-ben visszaadta. Ez - miként utaltunk rá - nyilvánvalóan összefügg a tényleges politikai erőviszonyok alakulásával, hiszen Béla erdélyi visszavételei idején András emberei "kiszorították" a királyi tanácsból az ifjabb király párthiveit. A Hent-Pázmány nembeli Tamás fiai - Sándor és Sebes cámesek - még a visszavonás évében /1231/

újra megkapták IV.Béla által elvett jelentős birtokaikat.¹⁶⁵ II.András tehát már a visszavétel idején a rekonstrukciós politika potenciális ellenfelének bizonyult, hiszen a Béla által nehezen végrehajtott - az uralkodó osztály ellenállásába ütköző - politikájának eredményeit hathatósan felszámolta, holott ezek a visszavett - majd visszaadott - birtokok eredetüket tekintve várföldek voltak.

A visszavétel teljességét, sikerét korlátozó másik tényező az, hogy IV.Béla mindkét hullámban jelentős mennyiségű birtokokat erősített meg. Az első hullámban az arengakban megfogalmazott elvek jegyében - valójában a tényleges szövetségi politikával összefüggésben - eleve megerősítette III.Béla adományait, továbbá az egyház anyagi és erkölcsi megbecsülését szolgáló összes adománybirtokokat.¹⁶⁶ Ezen kívül igen sok adományt erősített meg, amelyek Imrétől, II.Andrástól és nagától IV.Bélától származtak.¹⁶⁷ A megerősítés a megadományozottak érdemeinek figyelembe vételével történt. Ilyen érdemeknek számítottak a következő hű szolgálatok : részvétel II.András király halicsi hadjáratában,¹⁶⁸ a szentföldi expedícióban¹⁶⁹, Kálmán herceg türingiai küldetésében¹⁷⁰, a Szentföldre induló uralkodó megajándékozása Gizella királyné aranykoronájával¹⁷¹,

egyházi köteleességek teljesítése.¹⁷² Egy másik esetben Miklós fia Izsák számára azzal a feltétellel erősítette meg Béla Izsák Rábcán lévő malmai tartásának jogát, hogy a megadományozott tartozzék ellátni a határszakasz védelmét, mivel malmai amugy is a határon fekszenek.¹⁷³ A javadalmak birásának megerősítése Béla részéről tehát egyrészt a birtokos érdemein alapszik, másrészt feltételhez kötött. Világiak esetében az elődöknek tett szolgálatok fejében történő megerősítések között zömmel a II. Andrásnak kimutatott érdemek elfogadása dominál, ez világosan mutatja, hogy Bélának 1228-1231 között számon kellett tartania II. András és környezete erejét, amely pusztá meglétével és hatalmai súlyával erősen korlátozta a visszavételt.

Béla birtokrekonstrukciós politikáját korlátozó tényezők /II. András birtokvisszajuttatásai, és magának Bélának birtokmegerősítése/ mellett döntőbbnek tartjuk a visszavételkor sem szünetelő adományozásokat. András mellett Béla is jutalmazta saját híveit. Ez történt 1231-ben az erdélyi visszavételkor is, amikor "hű és szeretett erdélyi szász" katonáit, Latin János fiait: Conradot és Jánost tüntette ki azzal, hogy 4 falujukat /Fehéregy-

ház, Hemuspotec, Sarpotec, Latin/, továbbá az Oplid falubeli népeiket minden collecta fizetése alól felmentette, kivéve az évi 3 arany fertót.¹⁷⁴

II.András fia politikáját felülbírálvá jóval nagyobb mértékben folytatta a perpetuitást, a birtokok örökjogon való adományozását. IV.Béla ifjabb király a körülmények nagymérvű figyelembe vételével és kényszerítő hatására reagálva hajtottá végre a restaurálást, mindenféle más kezdeményezéstől elhatárolta magát, ezzel magyarázható - többek között - a várelemek elszigetelődése; ezen kívül különösen örködött az egyházhoz és atyjához fűződő viszony épségén. Ilyen értelemben politikáját 1231-ben - II.András újraadományozásai előtt - eredményesnek tekinthette, amennyiben a magyarok szabadságának, a királyi hatalom tekintélyének felvirradásáról beszélt. Béla sikerei mégis átmenetiek, mert - mint említettük - II.András már 1231-ben nagy mértékben lerombolta eredményeit. Politikájának hatékonysága alatta maradt a tervezettnél, éppen a fentebb tárgyalt - objektive létező - korlátok miatt.

A második hullámban a visszavétel sokkal erőteljesebb volt arányában és mélységében az elsőhöz képest. A hivatalos politika szintjére emelt rekonstrukció útját nem nehezítette többé II.András és köre. Béla a visszavétel sikerének biztosítása érdekében

- látszatra nehogy a nemések közt elégedetlenség támadjon az egyelőtlen elbírálás miatt - a birtokjogvizsgálatot kiterjesztette az egyházi birtokokra is. Most már bőségesen álltak rendelkezésére az 1228-1231 között szerzett tapasztalatok. Az első hullám visszavételeit sok esetben kísérltek, tétova tapogatózásoknak kell tekintenünk, hatalomra kerülése után viszont a tanuságok hasznosításával mélységében és arányaiban egy intenzív és végtelenül tudatos rekonstrukciót valósított meg. A birtokrendezés során ugyan továbbra is folyt az adományozás¹⁷⁵ és történt bizonyos birtokok megerősítése¹⁷⁶, de ezeknek a száma erősen lecsökkent. "IV. Béla uralkodásának első éveiben igyekezett felszámolni az eladományozások rendszerét, igyekezett szembehelyezkedni főképpen a világi nagybirtokosság előretörésével. Az adományozások megszüntetésével egy időben igyekszik Béla folytatni az eladományozott királyi birtokok visszavételének politikáját..."¹⁷⁷ Természetesen IV. Bélának nem sikerült teljesen felszámolnia a birtokeladományozások rendszerét, bizonyosra vehetjük, hogy a frissen trónra került király kísérete maga is igényelte - "hűségüket" megjutalmazandó - birtokok elnyerését, ugyanakkor 1235-1236-ból származó okleveleink tanúsítják, hogy Béla eme óhajoknak nem tudott ellentállni.¹⁷⁸ A kezdeti lendület

azonban fokozatosan csökkent, amilyen mértékben nőtt az ellenállás a világiak és az egyháziak részéről.¹⁷⁹ Ismerjük IX.Gergely 1236 januári fellépését, bár - mint láttuk - Béla továbbra is folytatta az egyházi birtokok visszavételét, mégis az oklevelekben olyan szövegek kezdtek felcsendülni, amelyekben az egyházat ért veszteségek kárpótlására tett ígéretet. A világiak ellenállása a fellebbezésekben, a visszavételbe bekapcsolódó királyi népelemekkel szemben hol erőszakos hol jog köntösbe öltöztetett fellépésükben mutatkozott meg. Bármennyire is tudatosan, logikusan ragaszkodott Béla kitűzött céljának megvalósításához, mégis csak addig mehetett el a rekonstrukcióban ameddig az objektív körülmények megengedték. IV.Béla - véleményünk szerint - egészen addig a pontig véghezvitte szándékát, ameddig a körülmények ezt neki engedték. Mivel azonban a történelmi folyamatok végeredményét alapjában véve mégsem szubjektív szándékok és elképzelések alkotják ki, hanem az objektív tényezők, ez nemcsak a birtokrekonstrukció értékelésére, hanem a királyi szövetségi politikára is, annak alakulására is mérvadó. Ebből következik a lendületes rekonstrukciós politika elerőtlenedése, majd zátonyra jutása, amikor 1238-ban sorra megkezdte az egyházi birtokok vissza-

adását, s csupán csak töredékeiket tarthatta meg a várak kezén. Hogy nem kényszerült minden elvett javadalom visszaadására, ez legalábbis a rekonstrukciónak korlátozott eredményességére mutat egyházi birtokok - volt várföldek - esetében. A várnak szükséges birtok meghagyását figyelhetjük meg, amennyiben a Heg és Hatvan birtokokat Temes vármegyéből kiemelte, de kivételt képeztek a vár officiálisai, akiket két birtokkal a vár számára visszatartott.¹⁸⁰ Az esztergomi egyháznak az elvett várföldnek csak egy részét - 5 ekényi földből 1.5 ekényt - adta vissza.¹⁸¹ A hantai egyháznak viszont minden elvett birtokot visszaadott.¹⁸² Mindez következménye az egyháznak tett ígéretének - valójában az egyházi hatalom erejének -, amelyben a visszavétel befejezése után "Isten tisztelete és a szent szék intése miatt" az egyházakról gondoskodni kívánt.

Az egyháznak tett kényszerű viszalépést újabb követte, amikor a világiaktól történt visszavételeket hatálytalanítani kezdte¹⁸³, majd felülbírálta a földbírák döntéseit, amelyekben azok a várelemek javára pártosan döntöttek.¹⁸⁴ Összefoglalóan annyit mondhatunk, hogy a visszavett földek egy részét tarthatta csak meg, a másik részét ismét eladományozta, vagy az egészet - főleg az egyháznak - visszaadta. Meglehetősen hullámszó volt a királyi birtokpolitika, ugyanis több esetben a XIII. század eleji

eladományozást - miként Wuchar birtok esetében történt a jeruzsálemi ispetályosoknak írott oklevél alapján - 1236-1239 között visszavétel, majd újra eladományozás követte. Ez a hullánczás természetesen nem Bélától és alaptalanul feltételezhető következtetéséből adódott, ellenkezőleg, Béla tett kísérletet a tartósan ható rekonstrukcióra, csak hogy egyrészt azokat a hatásokat, amelyeket tervének realizálása váltott ki szerte az országban, nem tudta pontosan felmérni és azokkal szemben ügyét megvédeni, másrészt - még ha pontos felmérést készíthetett volna is - a birtokrekonstrukció kérdésében a királlyal szemben egységesen állást foglaló kárvalott egyházi és világi birtokosok ereje mindenképpen megátárolásra kényszerítette.

A szoros értelemben vett birtokrekonstrukciós politika második hulláma 1239-re befejeződött, ezt követően IV. Béla hozzákezdett a várak és népeik, továbbá az udvarnokok kötelezettségeinek megállapításához. A politika eme új - valójában a "réginek", az 1235-1239 közöttinek logikus folytatását képező - iránya mindennél ékebben bizonyítja, hogy mennyire nem tekinthető ad hoc jellegűnek, illetve mennyire IV. Béla koncepciózusan kidolgozott fő elképzelései közé tartozott a birtokrekonstrukció. Mintán 1235-1239 között

Béla - ha nem is a tervezett mértékben, de nem le-
kicsinylendő nagyságrendben - gyarapította a kirá-
lyi birtok állományát, most 1239-et követően a
magnövekedett királyi birtokok személyi állagát ki-
vánta rendezni. 1240.évi oklevélből megtudjuk, hogy
IV.Béla elődeinek idejében, és magának Bélának az
uralkodása elején is a várnépek kötelezettségeiben
nemcsak hogy súlyos zavarok mutatkoztak, nemcsak
rendezetlenek voltak a kötelezettségek, hanem tulaj-
donképpen időnek előrehaladtával el is enyésztek.
Ezért vállalkozott IV.Béla a várelemek jogállásá-
nak rendezésével együtt pontos kötelezettségeik meg-
szabására. Hogy országosan megindult, nagy rendező
tevékenységről lehetett itt szó, azt két oklevél is
sejteti, a most idézett 1240.április 25-i a győri,
egy 1241.február 27-i pedig a trencsényi várelemek
rendezéséről tudósít.¹⁸⁵ 1240. május 12-i oklevél
elmondja, hogy IV.Béla nem akarván túrni a királyi
szolgálatban jelentkező zavarokat, azt ti., hogy az
udvarnokok közül többen a szabadság nevét szokták
bítorolni, ezért úgy rendelkezett, hogy részint azo-
kat, akik egyazon /udvarnok-/ gensben szabadok, ré-
szint pedig azokat, akiket az udvarnokok szabadjai-
nak neveznek, listába foglalják. Eme akció során a
Vas megyei Szőlős /a mai Szombathely/ faluban 18

udvarnok-mansiót regisztráltak, többet mint III. Béla oklevelében.¹⁸⁶ Önmagában ez az utóbbi mozzanat is jelzi, hogy III. Béla óta nőtt a szabad udvarnokok száma, ami a királyi szolgálat számára nyilván lazulást eredményezett. IV. Béla rendelkezése a szabad udvarnokok számát maximálja, tehát a közbük való jutást igyekszik lehetetlenné tenni, ugyanakkor az alávetett udvarnokok közé állás kapuját - értelemszerűen - szélesre tártan nyitva hagyja.¹⁸⁷ Az udvarnokok szabadjainak görcsös ragaszkodását mutatja javaikhoz Dénes nádor 1245. évi oklevelé, melyből megtudjuk, hogy a bakonybéli apát az Ozursuka faluban lakó pápai udvarnokok szabadjait 25 hold föld elfoglalásával vádolta. Noha ez utóbbiak az apáttal szemben vakmerően azt hangoztatták, hogy az inkriminált helyen az egyháznak semmi földje nincs, amikor azonban az apát bemutatta a Béla király által a 25 hold föld visszaállítására kiküldött bírák, Chac soproni, Hoholt vasvári és Demeter csanádi ispánok oklevelét, és a nádor az apátot esküre kötelezte, az udvarnokok szabadjai a földet az apát esküje nélkül visszaadták az egyháznak.¹⁸⁸ Ugy gondoljuk, a birtokrekonstrukcióra következő, a királyi birtok népsinek rekonstruálását és reaktivizálását célzó munkálatoknak a tatárjárás mesterségesen

és erőszakosan, igazi befejezésük előtt vetett véget. Végso soron arra a következtetésre juthatunk, hogy a birtokviSSzavételi politika 1228-1231 közötti, "kísérleti léggömbként" is felfogható szakaszának tanuságai kamatoztatásával 1235-ben, Béla trónra lépésével szinte egyazon időben megindított birtokrestauráció bizonynyal a királyi politika fő tengelyébe tartozott. Következétesen végig gondolt voltát bizonyítja, hogy a királyi birtok tárgyi feltételeinek biztosítása után az uralkodó a személyi kérdések rendezésébe, majd a korábbi eredetű és ujonnan restaurált királyi szolgáltató rendszer /vár- és udvarnokgazdaság/ funkcionálásának szabályzásába kezdett. Hozzávetőlegesen erre az időre tehető korábban magáñosoknak eladományozott vármegyék /pl. Locsmánd/¹⁸⁹ ismételten királyi kézbe vétele és ott a királyi várszervezet újbóli felépítése, továbbá az északi királyi magángazdaságok /Zólyom, talán Sáros/ királyi vármegyébe szervezése. A felgyorsuló királyi politika az ezzel szembe helyezkedő tényezők ellenkezése és ellenállása következtében egyre inkább lefékezödni kényszerült, már 1240-ben meggyorsult a birtokok magánkézbe való visszajuttatása.¹⁹⁰ A tatárjárás hosszabb időre megszakította a királyi politika birtok- és népelenrestaurációs irányát,¹⁹¹ levont következtetéseiben pedig a földek magánkézbe kerülése irányába hatott.¹⁹²

III.

Birtokrendezés a tatárjárás után

/1241 - 1270/

IV. Béla 1241 utáni bel- és külpolitikájának alapvető célja Magyarország megmentése egy újabb tatárdulástól. Ennek érdekében országba való "viszszatérésének első perdtől kezdve céltudatos politikát folytatott a védelem megszervezéséért."¹ Béla fenti politikai törekvése meghatározta az elkövetkezendő három évtized birtokpolitikáját is. A tatárjárás tapasztalatait megszívelve felhagyott a nagybirtokosok ellen folytatott harcával, magánhadseregük és várak építésére serkentette őket, ugyanakkor "igyekezett erősíteni azokat az elemeket, amelyekre a nagybirtok tulajdonosai támaszkodni tudott."²

Ez a kettősség tükröződik IV. Béla 1248-1258 közötti, majd az 1267-es bullát követően végrehajtott birtokrendezésében. A rendezés célját egy 1256-os oklevél a következőképpen fogalmazta meg: "illik, hogy a király a hűvei számára tett adományokat megőrizze, azokat viszont, melyeket bárki vakmerően elfoglalt, jogos helyzetébe állítsa vissza."³

1241 után többé nem találkozunk az adománybirtokok visszavételének tervével. IV. Béla restaurációjának célja immár nem a fél évszázaddal előbbi, a tatárjárás előtt még eszményített, III. Béla-kori királyi hatalom feltámasztása, hanem a tatárjárás után elidegenített várföldek visszaszerzése, továbbá bárki elvett földjeinek visszajuttatása. Nem beszélhetünk tehát 1241 után egyedül a királyi dominiális rendszer erősítését szem előtt tartó restaurációról, ellenkezőleg, a birtokrendezés széles társadalmi rétegek által képviselt érdekek érvényesítésének eszközévé válik. 1267-től kezdődően a restauráció középpontjában a nemesi birtokok visszaállítása szerepel.⁴ Ilyen értelemben minősül a tatárjárás korszakhatárnak IV. Béla birtokpolitikájában.

1. A birtokrendezés hatóköre

Az intézményesített birtokrendezés 1248-ban Szlavóniában kezdődött,⁵ majd 1249-től fokozatosan kiterjedt az egész országra.⁶ István szlavón bánt még 1248-ban, a báni méltóság elnyerésének évében, azzal bizta meg IV. Béla, hogy a Kálmán halála/1241/ óta /post tempora Colomani regis/ elidegenített várföldeket egész Szlavóniában vizsgálja meg és állítsa vissza a várakhoz.⁷ Ettől kezdődően a birtokrendezés során mindvégig központi helyet foglalt el a várbirtokok felülvizsgálata. Béla a nagybirtokosok

növekvő erejét próbálta többek között ellensúlyozni a még meglévő királyi katonai erő sorainak rendezésével. A várrendezés kizárólag a tatárjárás után jogtalanul elfoglalt birtokokra terjedt ki, részint földek, részint várnépek visszavételére irányult.⁸ Ez a célkitűzés azt jelentette, hogy IV.Béla a tatárjárásig elért saját és Kálmán fivére eredményeit tette a rendezés alapelvevé. A Szlavóniában ténykedő István bán nem véletlenül hangsúlyozta állandóan, hogy a kegyes emlékü Kálmán király rendelkezését szentnek és sérthetetlennek tekintette.⁹ A bírói testületek ennek értelmében jártak el, amikor okleveleik bemutatására szelítették fel a birtokosokat. Ha be tudták mutatni IV.Béla, Kálmán, vagy az elődök által adott privilégiumokat, a bírák gyorsan befejezhatték a vizsgálatot. IV.Béla a birtokjog felülvizsgálatban nem tett kivételt. Az egyháziaknak épp úgy mint a világi birtokosoknak igazolniuk kellett használatukban lévő földek eredetét.¹⁰ Aki nem tudta igazolni magát sem oklevéllel, sem esküvel, elvesztette várföld eredetű birtokát. Igen tanulságos a Kadarkaluz nembeli Andronikus esete. IV.Béla Andronikusnak adományozta a zageriai vár Potoy és Pruzlou nevű, az országhatár mellett fekvő, földjeit, de erről a megadományozott oklevelet nem kért.

István bán és Fülöp zágrábi püspök, mivel Andronikus nem tudott oklevelet bemutatni, ezeket a földeket visszaállította a várnak. Béla felülvizsgálva a bírák döntését, oklevél kíséretében újra Andronikusnak adta a két földet.¹¹ Sok esetben a várnépek hívták fel a bírák figyelmét magánkézben lévő várföldekre. Így vesztették el a vártól elfoglalt földjeiket Szlavóniában a Pryba nemzetség tagjai és Selk fiai.¹² A vasvári várjobbágyok fellépésére egyik társuktól, Banától oklevél híján visszavették a várföld eredetű Scynse nevű földet. Bana elmondta, hogy a nevezett földért a saját öröklött birtokát, Velikét adta, de a németek betörésekor a cseréről szóló oklevél elégett. Béla parancsára 1256-ban újra visszakapta Scynset.¹³ A földbírák következetesen visszavették a várjobbágyok kezén talált várföldeket is.¹⁴ 1255-től kezdődően Béla parancsára a várföldek rendezésével párhuzamosan elkülönítették a várjobbágyok földjeit a várnépekétől.¹⁵ Ez mindenféleképpen új vonása a királyi birtokpolitikának, magyarázatát a várjobbágysággal szemben megváltozott szövetségi politikában találjuk. IV. Béla a várelemek földjének és személyi állományának reorganizációja mellett erősíteni igyekezett a várkötelékhez nem kapcsolódó katonai elemeket. A szepesi lándzsások sorai 1241-ben

megritkultak. IV.Béla "megvizsgálva és rendezve állapotukat, 1243-ban azt hagyta meg, hogy közülük négyen-négyen küldjenek egy illően felfegyverzett vitézt a király seregébe."¹⁶ A családok 2-2 ekealja földön gazdálkodtak, azaz 4 család utáni 8 telek alapján küldtek hadba egy-egy páncélos katonát. IV.Béla a tatárjárás legfontosabb katonai tapasztalatai alapján hajtotta végre fenti katonai reformját, melynek célja nyilvánvalóan "a haderő fejlesztése volt, azonban nem számbeli, hanem minőségi vonatkozásban."¹⁷ A szepesi jobbágyfiuk földjeinek, a szokásos két ekényinek a felmérése "része volt IV.Béla nagyméretű restitúciós akciójának, amellyel a király ... uralmának gazdasági és katonai alapjait megerősíteni és a jogtalan kezekbe került birtokokat visszaszerezni törekedett."¹⁸ 1249-ben Ákos mester királynéi kancellár¹⁹ és Mikó zólyomi ispán IV.Béla parancsából - úgy tűnik - az egész szepesi földállományt megvizsgálták.²⁰ 1255 és 1256 között Abba mester kapott királyi megbíratást Szepes megye összes földjének és különösen a jobbágyfiuk birtokainak "megmérésére és rendezésére".²¹ A szepesi jobbágyfiuk földjének rendezése kiemelt feladata volt Abba mesternek, aki a király tatárjárás utáni katonapolitikájának megfelelően

járt el, amikor birtokukban megerősítette az említett jobbágy^{fiu}kat. 1262-ben IV. Béla felülvizagáltatta a turóci jobbágyfiuk kezén lévő földet is. Visszavételre olyan esetekben került sor, ha a két ekényi földön kívül igazolatlanul többet is találtak birtokukban.²² IV. Béla nemcsak a királyi hatalom katonai szervezetét /várjobbágyok, várnépek, szepesi és turóci jobbágyfiuk/ reorganizálta, hanem - az előző restaurációs szakaszokhoz hasonlóan - az udvarnok-gazdaságok megszemlélésére és földjük megvizsgálására is törekedett. Miklós királyi étékfogó mestert bízta meg "a szerte Magyarországon lévő udvarnokok megszemlélésével."²³ Több esetben az udvarnokok ismételten alkalomnak tekintették a rendezést birtokszerzésre. A Zala megyei udvarnokok comese és az Ecker falubeliekkel együtt azzal vádolta a veszprémi püspököt, hogy három ekényi földjüket elfoglalta. A püspök személyesen jelent meg Miklós előtt, s elmondta, hogy az udvarnokok a földet már Dénes nádor és szolnoki ispán idejében²⁴ perrel maguknak követelték, de elmarasztalták őket, s erről mind a nádor, mind IV. Béla oklevelet állított ki.²⁵ A Pápán lakó udvarnokok Miklós elé citálták a bakenybéli apátot, azt állítva, hogy két malmukat és 25 holdnyi földjüket a kaszáló résszel együtt jogtalanul elfoglalta. Az apát bemutatatta a már említett Dénes nádor és más bírák okleveleit. Ezek kellő bizonyosságot szolgáltatottak, s Miklós a malmokat és a földeket

örök jogon a bakonybéli apátnak ítélte.²⁶ Az udvarnokok ismételt fellépése győzhette meg a királyt arról, hogy földjeiket elkülöníttesse mások - a fenti esetekben egyháziak - földjeitől. Miklós utja során, ahol még nem történt meg, elvégezte a birtokok elhatárolását. "Egy 1255.aug.16-án keltezett oklevél tanúsága szerint Béla három megye /Nógrád, Hont és Gömör/ területén fekvő s a tatárjárás után elfoglalt vagy gazdátlanul maradt birtokok ügyében Vácott gyűlést tartott!"²⁷ A váci generális kongregáció része volt IV.Béla birtokrendezésének, amely 1254-től kezdődően felerősödött, s egyben jelzi a restaurációs program kiszélesedését.²⁸ Ez az oklevél sokoldalú célkitűzésekről tájékoztat bennünket. A váci gyűlésen IV.Béla nemcsak volt királyi birtokokat akart visszaszerezni, amikor feltehetően a háromlási jog alapján az "örökös nélkül maradt, de elfoglalt birtokokat" is megvizsgáltatta, hanem mindenkinek a magáét visszaállítani törekedett, azaz a királyi várbirtokok restaurációjával párhuzamosan vissza akarta juttatni mások elidegenített javait is.²⁹ Béla gyakorlatban is végrehajtotta a váci gyűlésen elfogadott elveket. 1258-ban István szlavón bán a várföldek vizsgálatával egyidőben a nemesi birtokokat is pontosan körülhatárolta, "nehogy a földnek a nemesei a továbbiakban, a várföld számbavételekor vádba és perbe vonassanak,

továbbá a nemesek se zaklassák a várakat."³⁰ Csák tárnokmester kettős feladatát 1257-ben a következőképpen határozta meg IV.Béla : " valamint a várföldeket ne hagyja idegenek birtokában, úgy azt se tűrje, hogy a vár - vagy a várhoz tartozó népek más földjét elfoglalják."³¹ Béla a várrendezésen túl a tatárjárás után mutatkozó általános rendetlenséget, a birtok és a jog bizonytalanságát óhajtotta megszüntetni. Ezért hangsúlyozta több alkalommal is, hogy " mind az elfoglalt birtokok, mind az elkövetett jogtalanságok ügyében elégtételt akartunk adni."³² Az általános birtokrendezés természetesen kiterjedt az egyházi birtokokra is.³³ IV.Béla 1241 után nem vett vissza új birtokokat az egyháztól, ellenben ragaszkodott az 1230-as évek második felében végrehajtott és sikeresnek tartott restauráció eredményeihez. IV.Ince pápa 1244-ben ismételten sürgette, vegye revízió alá a pannonthalmi monostorral szemben folytatott politikáját. Az történt ugyanis, hogy II.András a leégése után újjáépített és harmadszor felszentelt pannonthalmi egyháznak adott három udvarnokbirtokot: Gunyu egy részét Billával és Vdorch-csal, de IV.Béla az örökadományok visszavételekor mind a hármat elvette. Béla annak ellenére, hogy a pápa az esztergomi és a kalocsai érseket is vele szembeni fellépésre sarkallta, nem teljesítette a pápai támogatást élvező pannonthalmi konvent kérését.³⁴

Kálmán herceg az örökadományok szlavóniai visszavételekor a Moak nevű földet meghagyta a Szent Sir nevű rendház szerzeteseinek a kezén, s mivel Kálmán meghalt, ezt a döntését IV. Béla is érvényesnek ismerte el.³⁵ 1255-ben továbbra is a Sydan föld felének birtokában erősítette meg a szentmáriahegyi /Borsmonostori/ apátságot, a másik felét még az örökadományok visszaállítása idején elvette.³⁶ A váci gyűlésről szóló oklevél tudósít bennünket arról, hogy az esztergomi egyház bizonyos katonáskodó nemes jobbágysai és más kondicionáriusai az egyház szolgálatából elszöktek és magukat az ország szabad nemesinek tartották. Benedek esztergomi érsek kérte a királyt, hogy a szökevényeket, akiket Szent Istvántól kaptak, adja vissza az esztergomi egyháznak. Béla meghallgatta a kérést és Nógrád megyei hívei közül Tekus comest, Fulkust és Lórándot kiküldte, hogy tudják meg, milyen állapotúak az esztergomi egyház szolgálói, s a szent királyoktól erednek-e. Jelentésük alapján Béla elrendelte, "hogy azok a kondicionáriusok földjüket nem hagyhatják el és az érsek urnak mindig tartoznak azok a földek után szolgálni."³⁷ Az egyházi birtok "belügyeibe" Béla jogos esetekben avatkozott be. Parancsára Ákos mester és Gallus erdélyi püspök megtiltotta, hogy a bakonybéli konvent

és az apát a szokásos szolgálatnál többet követeljen az Okol falubeli népektől.³⁸ Az egyházzal kapcsolatos királyi politika nem tért el a világi birtokosokkal szembeni birtokpolitikától. Ezekben az esetekben is a rendezés kiindulópontja közvetlenül az 1241 előtti helyzet volt. IV. Béla 1256-ban megerősíti az ausztriai Szentkereszt egyház birtokállományát, megemlítette, hogy a nevezett egyház által elidegenített várföldeket valamikor, minden bizonnyal 1241 előtt, már visszavonta, a többit az említett egyház kezén "örök jogon és megsemmisíthetetlenül" meghagyta.³⁹ A várbirtokrendezés minden bizonnyal 1258-ban véget ért. István szlavón bán okleveléből megtudhatjuk, hogy IV. Béla 1258-ban megsürgette a restauráció befejezését. "A mi ki-váló király urunk nekünk nyomatékosan /firmiter/ megparancsolta, hogy a várföldek ügyét bevégezzük" - írja István bán.⁴⁰ Valóban 1258-tól 1267-ig - kivéve az ad hoc jellegű birtokrendezéseket - nem találunk adatokat az intézményesített királyi restaurációra. Ebben közrejátszhatott az, hogy IV. Bélát uralkodása végén lekötötte V. István elleni harca, amely a birtokpolitikai kérdések háttérbe szorulását eredményezte. IV. Béla uralkodásának utolsó éveiből fennmaradt oklevelek egy újabb, immár jellegét te-

kintve, más célokat maga elé tűző birtokrendezésről tájékoztatnak bennünket. Kiváltó oka minden bizony-nyal a 60-as években elmélyülő feudális anarchia, amely a nagybirtokosok érdekét szolgálta.⁴¹ IV.Béla 50-es években végrehajtott birtokrendezésének eredménye az uri csoportok - élükön az idős és ifjabb királlyal - alapjaiban megrendítették. Az alakuló köznemesség fellépésének eredménye többek között a birtokrendezésre vonatkozó pontok bekerülése az 1267-es törvénybe. /2. és 5.pont/.⁴² Ezek szerint a rendezés kettős célt tűzött maga elé, egyrészt a vár- és udvarnokföldeket, másrészt a nemesek földjeit - melyeket királyi és királynéi népelemek elfoglaltak -, kívánta tulajdonosaiknak visszaállítani. A birtokrendezés^{ku} központi helyet foglalt el 1267 után a nemesektől elidegenített birtokok visszaállítása. Még 1267-ben IV.Béla "országga nemesseivel és báróival együtt" elrendelte a nemesi birtokok restaurálását.⁴³ Végrehajtói a király és a nemesek bizalmát élvező bárók, Csák bán és Lőrinc nádor, mellettük azonban bíróként jelen voltak Zala és Somogy megye nemesi képviselői is.⁴⁴ A zalai nemesek földjéből a bucsai várnépek és a hazugdi nyilasok 80 jügerumot elfoglaltak. A két királyi bíró /Csák bán és zalai comes, valamint Pósa comes/ és a mellettük működő 5 választott zalai

nemes előtt a kárvallottak esküt tettek, esküjük elégséges bizonyíték volt arra, hogy Csákék visszaállítsák elvett birtokaikat.⁴⁵ A birtokaikban károsult nemesek mögött immár ott állt a nemesi megye, amely fellépésének politikai súlyával nem tette kétségesse a vizsgálat végeredményét. A keszi várnépek, a Sárosló falubeli somogyi várjobbágyok az esküt tevő nemesekkel szemben pert vezettek, a nemesektől elfoglalt földeket vissza kellett adniok.⁴⁶ A királyné népei által elfoglalt birtokok örökölt föld címén szintén visszakerültek tulajdonosaikhoz.⁴⁷ Ezekben az esetekben sem volt szükség oklevélre - igaz nem is tudtak volna bemutatni -, mert a funkcionáló nemesi megye - a kiválasztott öt társbíráján kívül - a jelenlevők révén is ítélkezett. Csák bán maga is megemlíti, hogy amikor Bench mester és Guthalum és fia: László Uk birtokra vonatkozó perében ítélkezett társaival együtt, akkor a végső szentenciát sok más nemessel közösen mondta ki / cum tribus iudicibus et aliis multis nobilibus inter partes sententiam fecissemus/.⁴⁸ A nemesi birtokrendezéshez képest jóval kisebb mértékűnek kell tartanunk a királyi népelemek birtokainak felülvizsgálatát. Pál vespéremi püspök egyszemélyben vizsgálta meg a Somogy

megyei várföldeket. A királyi kondicionálisok és várnépek elfoglalt földjeinek visszaállítása azt a célt szolgálta, hogy ezek a népelemek a király számára továbbra is teljesíteni tudják megszokott szolgálataikat.⁴⁹ IV. Béla megakart akadályozni, hogy ezek a népek - a költözési mozgalom felerősödésével - elhagyják a királyi birtokokat.⁵⁰

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az 1248-ban beindított birtokrendezés általánosnak tekinthető, hiszen a vizsgálat kiterjedt a királyi népelemek /várjobbágyok, várnépek, szepesi és turóci jobbágyfiuk, udvarnokok és kondicionáriusok/, a nemesek és egyháziak birtokaira is. Célját tekintve azonban alapvetően eltért az 1241 előttitől. Többé szó sem volt a III. Béla-kori állapot visszaállításáról, a feleslegesnek mondott örökadományok visszavételéről, ellenkezőleg, az adományokat az örökölt és a vásárolt föld mellett megerősítették, miközben a védelem erősítését szolgáló nagyméretű adományozásoknak lehetünk szemtanúi. "Az inséges időkben jogtalanul elidegenített birtokok és jogok visszaállítása" birtokrendezésnek és nem pedig visszavételnek minősül. A tatárjárás IV. Béla birtokpolitikájára, annak változására kétségtelenül nagy hatással volt, mégis e külső tényező helyett alapvetőnek és meghatározónak a belső gazdasági, társadalmi, politikai viszonyok fejlődését tekintjük. A következőkben megkíséréljük e fej-

lődés jegyeit felvázolni a restaurációs politikában mindvégig jelentős szerepet játszó királyi népelemek körében.

2. A birtokrendezés és a várelemek

A királyi várelemek a tatárjárás alatt súlyos veszteségeket szenvedtek. Megnőtt a várnépektől ⁵¹üresen maradt királyi várbirtokok száma. A zilált viszonyok lehetővé tették a várbirtokok eltulajdonítását. Ugyanakkor az 1240-es években még élénken élhetett a királyi megye tisztségviselőiben - a comesekben - nemcsak a frissen elragadott földek várhoz tartozásának tudata, hanem a tatárjárást megelőző évek várbirtokrendezésének emléke is. Így magyarázható Mihály varasdi comes 1244 körüli lépése, mellyel a király minősítése szerint jogrendellenesen /sine iure ordine/ állított vissza várföldet. Az eset érdekessége, hogy 1248-ban Ecoy varasdi comes vizsgálata eredményeképpen maga a király ismerte el a földnek várhoz tartozását, ám azzal határolta el magát Mihály comes cselekedetétől, hogy a földet mégsem hagyta meg a várelemek birtokában.⁵² Nemcsak a comes, hanem a várjobbágyok és ritkábban a várnépek aktivitásával, hol közös, hol külön-külön történő fellépésével is találkozunk.

Tettük mozgatórugója továbbra is kettős, egyrészt a várbirtokok, másrészt saját birtokaik növelésére próbálták kihasználni az 1248-tól induló restaurációt.

Elsőként tekintsük át azokat az adatokat, amelyek a várbirtok növelésének célzatáról adnak tanubizonyságot. Kezdjük a sikeres akciókkal! Az összes podgóriai várjobbágy és várnép 1249-ben Sándor podgóriai comes vezetésével a vár jogán sok föld kiadását követelte a Pryba nemzetségtől. István szlavón bán elkülönítette a Pryba nemzetség örökölt földjeit a várföldektől és azokat, amelyek valóban a váré voltak, teljes joggal visszaállította /*quas scivimus fuisse castri, eas castro restituimus pleno iure*/.⁵³ A dubicai várjobbágyok 1258-ban szintén várföld címén visszakövetelték Hytynktől a Coztanicha nevű földet, mondván, hogy azt Hytynk Kálmán király halála után elfoglalta. A várjobbágyokat a zágrábi káptalan előtt esküre kötelezték, közben azonban a felek kiegyeztek, miként ezt a káptalan a királynak levélben jelentette, s eszerint Hytynk a Coztanicha nevű földnek egy részét a várnak adta. Mivel Hytynk oklevéllel nem tudta azt igazolni - már pedig Kálmán precíz szlavóniai restaurációját ismerve ez feletébb gyanús -, hogy már a herceg halála előtt békésen birtokolta a nevezett földet, a kiegyezéssel

próbálta megmenteni annak legalább egy részét; mindenféleképpen ő nyert tehát, ellenben a várjobbágyok csak részsikert értek el.⁵⁴ Amikor István bán és ^AStájer kapitány⁵⁵ IV. Béla parancsából Szlavóniában és különösen Varasd vármegyében a Kálmán halála után elidegenített várföldeket vizsgálta, András varasdi comes vezetésével az összes varasdi és zagóriai várjobbágy Selk fiainak bizonyos földjeit "nomine castri" mind Varasdban, mind Zagóriában elvette. Miután okleveles bizonyítékkal egyik fél sem rendelkezett, a bán esküre kötelezte a comest és néhányat a várjobbágyok közül. Az eskü letétele után a várföldnek mondottakat Selk fiaitól a várnak visszaállították, azokat pedig, amelyek Selk fiai örökölt és vásárolt földjeinek bizonyultak, örökölt és vásárolt föld címén, amelyek adománybirtokok voltak, adományjog címén meghagyták örökre birtoklandóként.⁵⁶ Selk fiaitól más birtokot is nyertek a varasdi várjobbágyok. András comes igen aktivan és önállóan cselekedett a következő esetben is. A vár jogán a báni ítélet előtt elvette azt a másfél ekényit Selk fiai Brys nevű földjéből, melyet azok a zágrábi káptalan privilégiumával vásárolt földként igazoltak. A bán ritkán tapasztalható pártos ítéletet hozott, a másfél ekényi földet a varasdi várnak meghagyta.

András comes és a várjobbágyok ezután elcserélték Selk fiainak - a varasdi várhoz közelebb eső - Zbelov földjéért, mivel a zágrábi káptalan oklevelet érvényteleníteni nem merték. A várjobbágyok mindenféleképpen nyertek másfél ekényi földet, jóllehet ők oklevelet felmutatni nem, ellenfeleik annál inkább tudtak.⁵⁷

A sikerrel zárult, várbirtokot gyarapító akciók tárgyalása után tekintsük át azokat az okleveleket, amelyek azt tanúsítják: a várjobbágyok számos esetben eredménytelenül törekedtek a vár birtokállományának növelésére.⁵⁸ A vasvári várjobbágyok annak ellenére, hogy 1241 előtt a restauráció során a király bírái Pósa és rokonai birtokjogát oklevéllel megerősítették, most, 1251-ben ismételten bizonyos földeket a vár jogán visszaköveteltek. Ezek a várjobbágyok természetesen nem tudhattak arról, hogy IV. Béla 1241 után leszűkítette restaurációs politikáját. Hiába mentették át következetesebb visszavételi igényüket, törekvésüknök határt szabtak a birtokrendezés korlátaí, jclen esetben az előző bírói ítélet és annak írásos dokumentuma, a királyi megerősítő oklevél.⁵⁹ Más esetekben IV. Béla adományából magánkézbe került várföldek visszaállítasát követelték.⁶⁰ A pozsonyi várjobbágyok és várnépek, a nyitrai várjobbágyok érthető módon elvesztették a port, hiszen a királyi bír-

tokrendezés a törvényesen megszerzett javak megerősítésére is törekedett.⁶¹ Az öröklött, a vásárolt és a cserélt birtokot előző tapasztalatainkhoz hasonlóan szintén megerősítették. Így minden kisajátítási kísérlet a várjobbágyok részéről eleve reménytelen volt. A pozsonyi várjobbágyok és három falu várnépei a Karacha földből 3 ekényit a vár jogán /nomine ipsius Castri/ visszakövetelték Remig comestól, aki viszont azt állította, hogy az az ő öröklött birtoka. Mivel a várjobbágyok és várnépek egyetlen határjelet sem tudtak kimutatni, ezért IV. Béla Vince nyitrai püspök és Pál pozsonyi prépost jelentése alapján a szóbanforgó földet Remig ispánnak ítélte.⁶² A varasdi várjobbágyok Ol bán fiait idézték a várföldeket vizsgáló Omode győri püspök elé és tőlük az Ol nevű földből egy ekealjnyit követeltek mint elidegenített várföldet. A perbevont nemesek esküvel igazolták, hogy a nevezett birtok az ő öröklött földjük.⁶³ Nem tekinthetjük véletlennek a nemesi birtokok körülhatárolását és elválasztását a várakétól, hiszen a fenti példák a birtokjog igazolásának szükségességéről győzték meg mind a rendezést végző királyt, mind a szomszédos nemeseket. Belkus fia Simon és rokonai Omode győri püspök elé járultak és kérték a Cald

nevű örökös földjük határainak megerősítését.⁶⁴

Aki időközben - főleg a tatárjárás idején - elvesztette birtokjogát igazoló oklevelét, sietett a királytól újat kérni. Zochud comes és testvérei új oklevelet kértek Boguna nevű vásárolt földjük igazolására, s a király meghallgatván kérésüket, a nyitrai káptalannal végeztette el az új határjárást, amit oklevéllel maga is megerősített.⁶⁵ István szlavón bán amikor 1258-ban a zagóriai várjobbágyok Jaco fiú öröklött birtokával szemben támasztott földigényét utasította vissza, hivatkozott arra a királyi parancsra, amely kimondta, hogy a nemesek birtokait a további vádaskodások megelőzése végett el kell különíteni.⁶⁶ IV. Béla védelmi szempontból több esetben cserélt birtokokat világiakkal és egyháziakkal. A cserét sérelmező várjobbágyok ilyen esetekben szélmalomharcot vívtak magával a királyi hatalommal. Pozsony megyében Pousa fia Boton, Vas megyében Bana királyi oklevéllel a kezében védte meg a várjobbágyokkal szemben a királytól cserébe kapott volt várföldet.⁶⁷

IV. Béla a tatárjárás tapasztalatai alapján változtatott a nagybirtokkal szembeni politikáján. Védelmi célból királyi birtokokat adományozott világiaknak, egyháziaknak egyaránt. Igaz, a királyi birtok átcsoportosítását magánkézbe tompította, de ellensúlyozni nem tudta az elidegenített várföldek visszavétele. IV. Béla birtokpolitikája azonban nemcsak a nagybirtokosokkal szemben változott meg, és tett újabb és újabb en-

gedményeket, hanem a közvetlenül a királytól függő várelemekkel kapcsolatosan is. Az 1250-es években eddig azt tapasztalhattuk, hogy a várnépek és várjobbágyok fellépése, amely 1241 előtt még fékezte a királyi vármegye bomlását,⁶⁸ egyre ritkábbá vált.⁶⁹

A következőkben megkíséréljük ennek gazdasági és társadalmi okait felvázolni. A várjobbágyok, mint tudjuk, a vártól kapott és azért szolgálattal tartozó föld mellett saját öröklött vagy vásárolt birtokkal is rendelkeztek. Éppen eme tulajdonuk alapján már a XIII.század első felében kísérletet tettek a várföldek kisajátítására, és a servienai jogállás elnyerésére. IV.Béla ifjabb királyként és trónra jutva utját állta eme törekvésüknek, mert nem tűrhette el a királyi birtokok belső bomlasztását akkor, amikor az örökadományok visszavételével annak erősítésén fáradozott. 1241 után a várjobbágyok felfokozott éhséggel törekedtek birtokaik gyarapítására. Támadásuk célpontja - érthető módon - a tatárjárás miatt rendezetlen, sokhelyütt elnéptelenedett királyi birtok volt. Roland nádor 1252-ben a pozsonyi vártól elidegenített földeket vizsgálva az egyik várjobbágy Tpuz fia: Miklós kezén találta a Ghondol nevű földet, amely jog szerint a váré volt. Ezt könnyen megállapíthatta, hiszen maga a nádor említi, hogy a vizsgálatot IV.Béla tatárjárás előtt készült registruma alapján végezte.

Visszaállította tehát a várnak a Miklós által kiséjáltított várföldet. Miklós azonban IV.Bélához fordult, s panaszkodott, hogy földjének kicsinysége miatt a szükséges szolgálatát a királynak és a várnak nem tudja teljesíteni. IV.Béla a kérést meghallgatta és a Chondol földet, melynek lakói /várnépek/ hiányoztak, örökjogon Miklósnak adományozta. Egy év múlva újabb oklevélben hagyta jóvá előbbi döntését.⁷⁰ Zala megyében a Hahót nembeli Buzád comes fia, Lanceret pénzért megvásárolta a zalai várjobbágyságtól a Bela nevű földet. A birtokrendezést végző István bán és Pál országbíró várföld címén elvette Lancerettől és visszaállította a várhoz. A várjobbágyságot kötelezték az eladott föld ellenértékéért kapott pénz visszafizetésére. Hosszabb idő elteltével a várjobbágyság pénz fejében a Tornua prédiumot adták Lanceretnek. Ezután IV.Béla előtt kifejtették, hogy a Bela föld kevés hasznót, Tornua átadása pedig nagy kárt jelent a vár számára. A király teljesítette kérésüket, biztosította Bela eladásának szabad lehetőségét, ezt ítélte Lanceretnek, ugyanakkor utasította, Tornuát bocsássa vissza a várjobbágyságnak.⁷¹ IV.Béla végül messzmenően engedett tehát - ezt nem tapasztalhattuk 1241 előtt -, s lényegében belenyugodott a várföld engedély nélküli eladásának, azaz kiséjáltításának következményeibe. A saját birtok növelése

történhetett világi birtokosok kárára is. A zágrábi várjobbágyság Corla fiaival együtt azzal vádolták Iroslaus fiát: Iwant, hogy elfoglalta Odra nevű öröklött földjüket. Iwan nem tudott bizonyítékokat felmutatni, ezért tőle a bán elvette és visszaadta, ahogyan a jog akarta /ut ius volebat/, Corla fiainak.⁷² A várjobbágyság több esetben a királyi birtokrendezés célját sajátosan, a maga földszerző törekvésének megfelelően, értelmezte. A zágrábi várjobbágyság Hudislaus fia: Miklós Scepnicha nevű földjét, amit egykor ők adtak el, elidegenített várföld címén visszakövetelték a bán előtt. Hajlunk arra, hogy az eladott földet ők sajátították ki a vártól, s furcsa módon - nyilván tettüket leplezve - Miklóst vádolták. A bán, miután Miklós oklevéllel igazolta a birtok jogát, megerősítette Scepnicha birtokában.⁷³ A bolondói várjobbágyság Erney mester vásárolt földjét próbálták megszerezni mondván, az az ő öröklött földjük. Ákos mester esküre szólította fel őket, de nem mertek megesküdni.⁷⁴

A várjobbágysági törekvések felerősödése országos jelenség az 1250-es években. Birtokkiszajátítási törekvésük a magyarázata annak, hogy igyekeztek elhatárolni a várnépektől a közösen birtokolt földeket. A földközösségből kilépett várjobbágyságoknak nem volt érdeke többé a várföld védelme.⁷⁵ Nem egy esetben

maguk a castrensisek kérték a királytól földjük elhatárolását a várjobbágyokétól. Henrik somogyi comes és a Garfcsban élő somogyi várnépek IV. Bélához fordultak, nehogy helyzetük súlyosbodjék, kérték, hogy földjeiket határolják el a várjobbágyokétól. Béla Benedek mestert, Henrik comesét pedig tisztjét, Pangráciust küldte ki a földek határainak kijelölésére, "nehogy idő múltával a várjobbágyok a várnépek földjéből elvegyenek, avagy a várnépek ellenük pert támasszanak."⁷⁶ IV. Béla, amikor a várnépek kérését meghallgatta, lényegében a várjobbágyi törekvéseket ismerte el, nekik tett engedményt, hiszen a "viszály" a várjobbágyok miatt törhetett ki. A király egyrészt elhatárolta földjüket, s ez az 1230-as évek birtokpolitikájához képest nagy engedmény volt, másrészt további terjeszkedésüknek szabott határt. A várjobbágyok végleges kiszakadását a várföldközösségből maga a király sem akadályozta többé. A várjobbágyok érdeke ezután a különállás fenntartása volt, míg a várnépek - a király támogatásával - a növekvő terhektől való félelmükben a még használatukban lévő várföldet óhajtották megőrizni. Eme törekvésük találkozott Henrik comes érdekével, aki a királyi hatalom képviselőjeként nem engedhette meg az újabb birtokvesztést. A nemesi rangra törekvő és annak gazdasági alapját

kiépítő várjobbágyok távolodása a királyi hatalmat képviselő ispántól csirájában már most megmutatkozott.

A királyi birtokrendezés - nyilván a fentebb vázolt tapasztalatok alapján - az 50-es évek közepétől kiterjedt a várjobbágyi földek elkülönítésére is.

A Gerzenche megyébe küldött Csák kardhordozó mester feladata volt többek között: "a várjobbágyok földjeit, amelyek ügyében nincs vita, s melyeket a váraktól ezideig békésen tartottak, a várnépek földjeitől különítse el ... nehogy per keletkezhessék közöttük."⁷⁷

Csák a királyi parancsnak eleget téve Sebret fia:

Farkas Lipig, Tiborc Girzincha, Draso fiai: Tamás,

Dezső és Ysumpnit Gradista és Tehno, Uzma

Borsonouch és Lesnou, Tusk fia: Márton Desniche,

Bursonoch, Pukur és Lunheta, Wecherius Zowan mellett

fekvő, Zopolsycha, Lonarve, Pukurtu és Kyus Gersenche nevű földjeit a régi határok szerint emelt új határokkal kiemelte.⁷⁸ István bán és stajer kapitány szintén királyi megbízásból Riucha megyében /in comitatu de Riucha/ végzett hasonló munkálatokat.⁷⁹ Ugy tűnik,

hogy a Dráván túli részeken "már általános és a király által is elismert gyakorlat a várnépek és a várjobbágyok földjeinek különválasztása."⁸⁰ A várjobbágyoknak a királyi hatalomtól eltűrt kilépése a várak

földközösségeiből, nem jelentette végleges elszakadásukat a váraktól. Nem léptek ki továbbra sem a várak, azaz a király szolgálatából. Ezt maga a királyi hatalom sem engedhette meg. Néhányan a zágrábi várjobbágyok közül annyira elszegényedtek, hogy mind magukat, mind földjeiket a golgonichai szent sir őrzői egyházának szolgálatra felajánlották. Miután IV. Béla a szolgálatba állásról tudomást szerzett, István szlavón bánt az ügy kivizsgálására küldte, aki levélben tett jelentést a királynak, s eszerint a várjobbágyok az elszegényedés terhétől nyomtatva /oppressus paupertatis mole/ csatlakoztak a "szent sir házához" földjeikkel. "Mi pedig akarván azokat /a várjobbágyokat/ korábbi állapotukban és szabadságukban megőrizni, nehogy emiatt említett várunk /Zágráb/ jogai elidegenítettessenek, a várjobbágyokat és földjeiket, amelyek köré Macha stabilárus új határokat emelt a régiek szerint, a vár szükséges szolgálatára visszaállítottuk."⁸¹ IV. Béla nem engedélyezte átcsuszásukat az egyház számára, hiszen beleegyezésével elvesztette volna őket a királyi hatalom. Az említett egyház esetleges jogigényét örökre érvénytelenítette, amikor kimondta: ha netalán az egyház kiváltságot szerzett volna az említett jobbágyokra és földjeikre, akkor az érvénytelen. A király

"várjobbágy védő" politikájának másik oldala az volt, amikor - az 1241 előtti várrendezéshez hasonlóan - fellepett a magukat jogtalanul várjobbágynak tartó várelemekkel szemben. István bán ugyancsak Riucsában az elidegenített várföldek visszaállításakor Béla parancsára megvizsgálta a riucsai emberek /pro liber tate hominum de Riucha/ szabadságjogait is. Összehívta a várjobbágyokat, praedialistákat és várnépeket, s akiket úgy talált, hogy várnépekből szükségtelenül lettek várjobbágyok vagy praedialisták, azokat előző helyzetükbe helyezte vissza, azokat pedig, akiket igazi várjobbágyoknak és praedialistáknak tartott, abban a helyzetükben hagyta, amelyben a jó emlékü Kálmán király állította őket /ordinaverat/ földjeikkel együtt. Többek között a várjobbágyok szabadságában találta Scenta, Stoyk, Drayn és Ják hospeseket, akiket Kálmán király emelt fel ebbe a szabadságba, akiket Hahold riuchai comes^{cs}sel, és Péter nevű curialis comesével, az összes várjobbággal és várnéppel egyetértésben szabadságukban megerősített.⁸² A riuchai^{cs} példa nem lehetett egyedüli jelenség Béla királyságában. A Várad Regestrumban található esetek, amikor egyes kiváltságos királyi népelemek soraik záráására törekedtek, az 1250-es években is ismétlődtek. Roland nádor és pozsonyi ispán, valamint Viné^c nyitrai

püspök előtt a pozsonyi várjobbágyok a szent király Karcsa falubeli jobbágyfiuit /filios iobagionum Sancti Regis de villa Karcha/ beperelték, mondván; midőn a király, IV.Béla az örökadományok visszavonásakor a pozsonyi vár összes jogát és helyzetét személyesen rendezte, s az összes várjobbágyoknak és más helyzetűeknek a nevét, akik a várhoz tartoztak, királyi regestrumba összegyűjtötte, ugyanazokat a karcasai embereket kihagyta a regestrumból. A vádlott karcasaiak azt választák, hogy jóllehet az ő nevüket a királyi regestrum nem tartalmazza, még⁸³ is kezdettől fogva /a prima origine ipsorum/ a szent király igazi jobbágyfiúi. IV.Béla kiváltságos oklevelét benutatták, eszerint a király az összes birának erősen megparancsolta, hogy őket szabad helyzetükben senki se zaklassa.⁸³

A birtokkiszajátítások és a királyi birtokjuttatások⁸⁴ megteremtették a várjobbágyok társadalmi felemelkedésének anyagi alapját. Más esetekben királyi "jóváhagyás" nélkül maguk a várjobbágyok kísérelték meg "a művelésük alatt álló várföld átalakítását elidegeníthető nemesi birtokká. Önkényesen kilépnek a vár szolgálatából és a serviensek közé igyekeznek sorozni magukat."⁸⁵ Nem riadtak vissza még az oklevél

hamisítástól sem. A Dráván túli várföldek felülvizsgálata idején, 1256-ban, István bán a király elé idézte Hudina comest, mert birtokában találta a Wizkuz nevű várföldet. Hudina a király elé járult, s oklevéllel igazolta, hogy a somogyi vártól kivett Wizkuz földet szolgálataiért 1245-ben kapta IV. Bélától. Eme oklevél, amely Hudina ispánt és rokonait az udvari serviensek közé emelte és neki a Wiscuz nevű várföldet adta, nyilvánvaló hamisítvány,⁸⁶ a király ennek ellenére - szolgálatára való tekintettel - megerősítette Hudina birtokjogát. A várjog és várföld rekonstrukciós eljárásban az elv ismét csorbát szenvedett, a magát hamis oklevéllel várjobbágyból servienssé emelő Hudina 1256-ban örökre megkapta azt a várföldet /amely egyébként nyíltan a visszavétel tárgyát képezhetne volna, hiszen friss"adományról", azaz elsajátításról volt szó/, amely gazdasági alapon serviensi jogállást biztosított neki.⁸⁷ A várjobbágyok nemes-
sé válásának útját és Béla velük szemben folytatott ifjabb királyi, majd királyi szövetségi politikáját kísérelhetjük nyomon a Heym - és Cheyd-rokonság történetében. A Heym-rokonság földjét Oguz /Atyusz/ bán az 1220-as években elvette.⁸⁸ 1228-ban viszont az örökadományok visszavételekor Béla ifjabb király

Oguz bántól elvéve a várnak állította vissza. Ezt bizonyítja a királyi oklevél eme része: "que /sc. terra/ quidem Castro tunc fuerat assignata", vagyis a várkötelékből, a várjobbágyi állapotból már 1228-ban kitörni akaró Heym-rokonságot Béla ifjabb király gazdaságilag taszította vissza a várkötelékbe, mivel az Oguz bántól visszavett földjüket nem ők, hanem a vár kapta. Kevéssel 1257 előtt, esetleg a megindult várjogok felülvizsgálata kapcsán a Heym-rokonság tagjai ismét megpróbáltak kitörni a vár kötelékéből, egyoldaluan servienssé nyilvánították magukat, Béla király azonban jogilag taszította őket vissza a vár kötelékébe, nem ismerte el serviensi voltukat, várjobbágynak nyilvánította őket. 1257-ben a Heym-rokonság újra harcot indított a várkötelékből való kiemelkedésért gazdasági téren, állítólagos 1228 előtti - Oguz bán által elfoglalt, s 1228-ban a várnak ítélt - földjeiket kérték vissza mint örökölt földet /terram ipsorum hereditariam/, azzal az ürüggyel, hogy nincs elégséges földjük, amelyen a várnak szolgálni tudnának, de azzal a kimondott céllal, hogy ők magukat a serviensek közé számítják. Az a IV. Béla, aki az 1250-es években már tömegesen különítette el a várjobbágyok földjét a vár földjétől, most már nem gőrdített akadályt a Heym-rokonság törekvése elé,

birái jelentése alapján nekik ítélte állítólagos örökölt - valójában várföldi eredetű - földjüket, igaz azzal az indoklással, hogy "idem ...Castro possint honestius deservire", valójában azonban az önálló föld biztosításával a Heym-rokonság gazdaságilag már serviens lett, s rövid idő kérdése /1267/, hogy jogilag is azzá legyen.⁸⁹ A tatárjárás utáni királyi szövetségi politika zöld utat engedett a volt várjobbágyoknak, akik gazdasági különállásuk biztosításával hangot adtak társadalmi felemelkedésük igényének, s magukat servienseknek vagy nemes várjobbágyoknak nevezték, s ez a terminológia egyre-másra bekerült az oklevelekbe is. 1255-ben István szlavón bán Riechában a nemes várjobbágyok /nobiles iobagiones castri/ földjét határolta el.⁹⁰ Az a felszíni jelenség, hogy a "nobilis" jelző hozzátapadt a serviensek mellett az ország haderejének másik jelentős részét kitevő várjobbágysághoz is, valójában arra a társadalom mélyén végbemenő fejlődésre, tendenciára derít fényt, amelynek végeredménye a serviensek és a felemelkedő várjobbágyok összeolvadásával kialakuló köznemesség.⁹¹

3. A birtokrendezés mechanizmusa

A birtokrendezés újbóli beindításakor a hagyományos szervezeti forma funkcionált. IV. Béla valamennyi megyében különböző bírákat küldött ki /ad quoslibet comitatus ... diversos iudices misissemus/⁹² A birtokrendezés vezetője Béla király, de a Dávéától délre először Kálmán herceg, majd István bán /később szintén herceg/ végezte királyi megbízás alapján a restaurációt.⁹³ Különleges királyi megbízatással a közvetlen királyi kíséret tagjai is kaptak nagyobb területi egységet, ill. az egész országra kiterjedő feladatot. Így az országszerte fekvő udvarnokok megismerését Miklós étékfogó mester végezte.⁹⁴ Csák kardhordozó, majd tárnokmester Gerzenche, Zala megyék területén ténykedett.⁹⁵ A szepesi földek vizsgálatát^{át} Ákos és Aba mesterre bízta a király.⁹⁶ Ami a bizottságok összetételét illeti, nem történt változás, továbbra is világiak és egyháziak voltak a királyi akarat végrehajtói. István bán Fülöp zágrábi püspökkel az oldalán, Roland nádor Vince nyitrai püspökkel, Omade győri püspök Miklós Vas megyei ispánnal ténykedett együtt.⁹⁷ Omade győri, Gallus erdélyi püspök, Benedek esztergomi, Tamás kalocsai érsek egyházmegyéjükben támogatták a királyi birtokrendezést.⁹⁸

A földbírák felülvizsgálták az örökölt, a vásárolt, a cserélt és az adománybirtokokat. A bemutatott oklevél elégséges volt a bizonyításhoz.⁹⁹ A várbirtokok és a várak személyi állományának rendezésekor Pozsony és Szerém megyékben elővették a királyi regestrumokat.¹⁰⁰ Okleveles bizonyítás hiányában eskütételre kötelezték a feleket. Nagyon sok esetben fordultak elő ilyen, a Váradi Regestrumhoz hasonló, perek. Nem véletlen az egyház hiteles helyeinek, a zág-rábi, a csázmái, a veszprémi és a nyitrai káptalanoknak a megnövekedett szerepe.¹⁰¹ Több alkalommal a küldött bírák jelentése alapján IV. Béla hozta meg a végső döntést.¹⁰²

Megállapítható, hogy 1248-tól beindítottst birtokrendezés szervezeti formája és eljárásmódja megegyezett a tatárjárás előttivel. Azt mondhatni, hogy az 1241 előtti szervezeti forma - miként a birtokrendezés újbóli jelentkezése - önmagát ismételte, s most^Y már túl a holtponton, 1241-en, saját lendületétől működött tovább. Kérdés, mennyire hatottak az új viszonyok erre a formára, elégséges volt-e változatlan megtartása. A kérdésre nemmel felelhetünk, hiszen a birtokrendezés célját tekintve megváltozott. Az 50-es években jelentkező igény a magánbirtokok, s főleg a nemesi birtokok körülhatárolására és a birtokjog királyi

kodifikálására jelzi, hogy a restauráció már nem kizárólag királyi magánügy, ellenkezőleg mind az egyházi, mind a világi birtokosok érdeke is. Az új tartalom szétfeszítette a hagyományos szervezeti keretet és kitermelte a céljának megfelelő új formát, s egyuttal jelzi, hogy "a társadalmi fejlődés a nemesi önkormányzatot kibontakoztató szakaszba lépett."¹⁰³ Mint ahogy egyházi birtokokat egyháziak nélkül - egyes kivételes esetektől eltekintve - megítélni nem lehetett, 1241 után a nemesi földek rendezése sem történhetett birtokosaik nélkül. Ezen új törekvések, tendenciák felfokozott jelentkezése egybeesett a királyi megyerendszernek az 1250-es, 1260-as években felgyorsult bomlási folyamatával, s a helyébe lépő nemesi megyék kialakulásával. Roland nádor Pozsony megyében a szent király jobbágyfiainak ügyét vizsgálva a várelemeken kívül meghallgatta a megye /provincia/ nemeseit is.¹⁰⁴ A Trencsén megyei Bolondóc vár birtokállományát rendező Ákos mester mielőtt a bolondóci várjobbágyok és Erne mester közötti perben döntést hozott volna, mind a peres feleket, mind a jelenlévő nemeseket meghallgatta. Malysz Elemér szerint az ítélet elfogadását biztosította az önkormányzatuk kiépítésére törekvő nemesek tanácsának kikérése, azaz az ítéletben való

részvételük.¹⁰⁵ Pál pozsonyi prépost, akit IV. Béla a Karkou-i vár jogainak visszaállítására küldött ki, a Karkou-i várjobbágyok igényét 60 jugerum földre az összegyűlt nemesek egységes fellépése nyomán utasította vissza. Itt is a provincia nemeseiről szól az oklevél.¹⁰⁶ István szlavón bán a zagóriai várjobbágyok és Jacó fiai közti birtokperben a felek meghallgatása után együtt az ország nemeseivel /una cum nobilibus regni/ ítélte esküre a várjobbágyokat.¹⁰⁷

A két tényező - a királyi hatalom és a kialakuló nemesség - együttműködése az 1250-es években még nem mondható általánosnak. A szórványos adatok ugyanakkor a formálódó köznemesség és a királyi hatalom közös érdekének többé-kevésbé tudatos felismerését tükrözik mindkét fél részéről. A királynak érdeke keresni "azokat a szövetségeseket, akikre a nagybirtokosoknak a királyi hatalmat széttörő törekvései ellen támaszkodni tud."¹⁰⁸ Ugyanígy a kialakulóban lévő köznemesség is rászorul a nagybirtokosokkal szemben a központi királyi hatalomra. IV. Béla érthető módon "a hajdani serviensekből és a várjobbágyok le nem süllyedt rétegeiből /valamint a kiváltságoltak néhány más, kisebb jelentőségű csoportjából/ ekkortájt kialakuló köznemesség megyei törekvéseit támogatta."¹⁰⁹ A nemesi önkormányzat fejlődésének jelentős állomása az 1267. évi törvény, amelyben elsőként ismerik el nemesként a servienseket és a nemesi megyeszervezet

létezését.¹¹⁰ A nemesi megye gyakorlati funkcionálását tapasztalhatjuk a bullát követő nemesi birtokrendezés során. Az 1267-es törvény 5.pontjának rendelkezése szerint elfoglalt földjeiket a "nemese^{nk}nek vissza kell adni, bárái^{nk} közül kettőnek a belátása és ítélete szerint, akikben mi és a nemesek bizalmunkat helyezzük."¹¹¹ A rendelkezésünkre álló okleveles anyag tanulsága szerint ezt a bizalmat Lőrinc nádor és somogyi comes, Csák bán és zalai comes élvezte.¹¹² IV.Béla mindkettőjük mellé, Lőrinc nádorhoz Somogyban, Csákhhoz Zalában, 5-5 nemest állított bíróvásként. Ezeket a nemeseket mind Somogyban, mind Zalában a megye összes nemesi^e választották meg maguk közül.¹¹³ A kiválasztottak a szent relikviák érintésével megesküdtek a korona és isten^{en} hűségére, nehogy mulasztásuk révén bárkinek a földje elveszen.¹¹⁴

Ugy véljük, ezek az adatok, amikor a megye ispánja mellett a megyei nemesség, lényegében az elismert köznemesség 5-5 választott képviselője ténykedik, adalékokat szolgáltatnak a XIII.század végére nagyjából azonos formák között /ispán, alispán, mellettük 4 választott szolgabíró/ általánossá váló nemesi megyeszervezet kifejlődésére.

IV.

Összegzés

A Rogerius által kialakított szemlélet IV.Béla birtokvisszavételeiben látja a muhi vereség bekövetkezésének egyik döntő okát. A köztudatban ennek ellenére erősebb volt a tisztelet a második honalapítónak nevezett IV.Béla iránt, mintsem személye és politikája felelősségének felvetése a tatárjárás katasztrófájának bekövetkezése miatt.

IV.Béla birtokvisszavételei 1241 előtt az országos politika szintjéig emelkedtek, s hosszú évekig a királyi politika tengelyében álltak. Amikor ifjabb királyként, majd trónra jutva a várföldeket és adófizető népeit visszavette, lényegében egy fél évszázada meghaladott a naturális gazdálkodáson alapuló - primitív domaniális rendszer rekonstrukcióján munkálkodott. Az örökadományok visszavételekor politikájának vezérelve a nagybirtok hatalmának letörése volt. IV.Béla az ország egyedüli igazi nagybirtokosa akart lenni. Béla birtokvisszavétele nem sajátos magyar jelenség. A cseh királyságban II.Přemysl hasonlóan fellépett a hűbértulajdon örökölhetőségének elismerésére törekvő nagybirtokosokkal szemben.

Ő is az adományozások során magánkézbe került várjavakat "uralkodói birtoknak tartotta, úgy mint a XI. és a XII. századi cseh fejedelem tekintett a fejedelmi várakra" - írja Zdeněk Fiala.¹ Ezzel szemben a cseh nagybirtokosok úgy tekintettek ezekre a volt fejedelmi birtokokra, mint "saját" szabad tulajdonukra, és emiatt a király ténykedése - amely alapvető érdeküket, a birtokszerzést és a birtokkoncentrációt sértette - , erőszakosnak tűnt előttük, s kiváltotta ellenállásukat. Dalimil, a korabeli cseh krónikás Rogeriushoz hasonlóan elutolta II. Přemysl visszavételeit, ezzel igyekezett erkölcsi igazolást adni a királyi politikával szemben megnyilvánult nemesi ellenállásnak.²

A tatárjárás cezurának, korszakhatárnak tekinthető IV. Béla birtokpolitikájában. A tatárjárás tanulságai győzték meg arról, hogy az 1241 előtti belpolitikáján változtatnia kell. Lemondott tehát az örökadományok visszavételéről, ugyanakkor a királyi kézen maradt birtokokat igyekezett fejleszteni. A restaurációs politika módosult, megszűnt egyedül a királyi gazdasági érdekek érvényesítésének eszköze lenni, 1241 után az elidegenített birtokok - legyenek azok királyi, világi vagy egyházi birtokok -, visszaállítására korlátozódott. IV. Béla 1241 után

államát a társadalmi szférában próbálta erősíteni. Felkarolta a kialakuló köznemesség ügyét, támogatta a nemesi megye kialakítására irányuló törekvésüket. Erősíteni igyekezett mindazokat a rétegeket, amelyekre a megerősödő nagybirtokosokkal szemben támaszkodhatott. Megváltozott politikája ugyanakkor a nagybirtok koncentrálódását sem akadályozta többé. Uralkodása végén kibontakozó frakcióharcok siettetették ezt a folyamatot, ennek mintegy kísérőjelensége az, hogy maga IV. Béla is adományozott királyi megyéket. Többek között 1263-ban ismét eladományozta a sikeresen restaurált locsmándi várispánságot.³ Ez a fordulat IV. Béla politikájában a tényleges hatalmi erőviszonyok nagyurak javára történt módosulásával magyarázható. Béla utolsó éveiben, de főleg az utódai alatt a feudális anarchia növekvő erői "elsodorták a királyi hatalom biztosítása terén elért viszonylagos eredményeket."⁴ Utódai is, IV. László, III. András és főleg az Árpád-ház kihalása után trónra került Károly Róbert, arra kényszerültek, hogy a megfogyatkozott királyi birtokokat időnként rendezzék.⁵ Amikor IV. Béla a tatárjárás előtti visszavételeit megítéljük, el kell választanunk azokat az 1241 után folytatott birtokrendezéstől. A történelem közel egy évszázad múlva, Károly Róbert idején, ismét napirendre tűzte

a királyi birtokok és népeik visszaszerzését. Éppen a visszaszerzett és a XIII. századból megmaradt királyi birtokok biztosítottak Károly Rébert számára jelentős anyagi erőt politikája végrehajtásához. "Ennek jelentősége különösen azokban az évtizedekben volt nagy, amikor a királyi pénzügyrendszer még nem épült ki."⁶

Ilyen értelemben elmondhatjuk, IV. Béla tatárjárás utáni birtokrendezésének volt létjogosultsága, ellenben az örökadományok visszavételének nem. Végeredményben 1241 előtt egy idejét múlt domaniális rendszer restaurációja történt, miközben IV. Béla nem számolt az áru- és pénzgazdálkodás fejlődését kísérő társadalmi változásokkal. Politikájával kihívta maga ellen az uralkodó osztályt, amelynek tagjai távolmaradásukkal tüntettek a tatárjárás idején a királyi politika ellen. IV. Béla emberi nagysága éppen abban ragadható meg, hogy felfigyelt szubjektív jó szándéku politikája negatív, súlyos következményekkel járó hatására, tudott azon változtatni.

V.

Jegyzetek

I. A magyar birtokpolitika tendenciái a XIII.század elejéig:

1. ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bpest, 1964.78 /Továbbiakban: Elekes: i.m. 78/.
2. BÉLAY VILMOS: Máramaros megye társadalmi és nemzetiségi. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Település - és népiségtörténeti értekezések. 7.sz.Bpest, 1943.10
3. LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bpest, 1959.21,94 /Továbbiakban: Lederer: A feudalizmus kialakulása. 21,94/.
4. Elekes: i.m. 80
5. ERDÉLYI LÁSZLÓ: Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon. Külön lenyomat a "Magyar Kultúra" 1913.jul-szept-1 számából. 25 /Továbbiakban: Erdélyi: Az egyházi vagyon. 25/; Magyarországon az első világi oklevélgyűjtemény részére kiállított oklevél 1162-ből, III.István királytól maradt fenn /Gerics József: Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról. Irodalomtörténeti Közlemények. 1967.5-6.szám 590/.

- 6 Elekes: i.m. 65-66
- 7 U.o. 82
- 8 Elekes: i.m. 82-83; MÁLYUSZ ELEMÉR: A magyar köznemesség kialakulása. Századok. 1942.292 /Továbbiakban: Mályusz: Köznemesség 292/
- 9 Bartha Antal annak a véleménynek adott hangot, hogy történetírásunk a megye eladományozásokkal kapcsolatban eddig egyetlen konkrét adatra, III.Béla Módrusz vármegyére vonatkozó adományozására hivatkozott /BARTHA ANTAL: A magyar történelem problémái 1526-ig. Történelmi Szemle. 1968.1-2 szám 115/.
- 10 Kr.j.258: W.XI.108-112. Itt és a következőkben a királyi okleveleket a kritikai jegyzékre való hivatkozással idézzük /SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinak kritikai jegyzéke. I.Bpest, 1923-1930. Továbbiakban: Kr.j. 258/, egyuttal feltüntetjük az általunk használt oklevélkiadást is /WENZEL GUSZTÁV: Árpádkori Új Okmánytár.Bpest,1869.XI.kötet 108-112. Továbbiakban: W.XI.108-112/; SZENTPÉTERY IMRE: II.Andre király oklevelei a topuszkói apátság részére. Fojérpatakj- emlékkönyv. Bpest, 1917.336; PESTY FRIGYES: A magyarországi várispánságok története különösen a XIII.században. Bpest,1882.241/ /Továbbiakban: Pesty: i.m. 241/;

- PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bpest, 1893. II. k. 51
/Továbbiakban: Pauler: i.m. II. 51/
- 11 KRISTÓ GYULA: A locsmándi várispánság és felbomlása. Soproni Szemle. 1969. 2. sz. 134 /Továbbiakban: Kristó: Locsmánd. 134/; Pesty: i.m. 314
- 12 Kr. j. 300: Monum. Strig. I. 207 /Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I-II. Ed. KNAUZ FERDINANDUS. Strigoni, 1874-82. Továbbiakban: Monum. Strig. I. 207/: "perpetuo Comitatu strigoniensi archiepiscopatus"
- 13 Elekes: i.m. 83 k
- 14 Kristó: Locsmánd. 136
- 15 U.o. 141
- 16 Elekes: i.m. 83
- 17 HÓMAN BALINT és SZEGFÜ GYULA: Magyar történet. Bpest, 1935. I. k. 462. Továbbiakban: Magyar történet I. 462.
18. R. KISS ISTVÁN: II. Endre birtokreformja: A perpetuitás. Debreceni Szemle. 1927. 39
- 19 U.o. 43
- 20 IFJ. HORVÁTH JÁNOS: P. nester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények. 1966. 3-4. sz. 267 /Továbbiakban: Horváth: i.m. 267/

- 21 U.o.277
- 22 U.o.276
- 23 U.o.267. Horváth János ezt az oklevelet tévesen 1218 alatt szerepelteti, ennek alapvető oka, hogy Fejér kiadását veszi alapul /GEORGIVS FEJÉR: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae 1829.III.1.255. Továbbiakban: F. CD.III.1.255/. Szentpétery meggyőzően bizonyítja, hogy az oklevél 1217-ben íródhatott, mielőtt II. András a Szentföldre indult /ld. Kr.j. 317/.
- 24 Kr.j.317: Monum.Strig.I.216: "querundam^m nostrorum principum consilio terre nostre statum, ab antiquis illibate conservatum, alterantes, Castra, comitatus, terras et ceteros totius opulentis Hungarie proventus, in perpetuas hereditates nostris baronibus et militibus distribuimus."
- 25 Elekes Lajos sem tartja kielégítőnek a régebbi történetírók magyarázatát /ld.i.m. 94/.
- 26 Uo. 94
- 27 Horváth: i.m. 275. Horváth nem zárja ki "a kényszerítés" lehetőségét amikor arról ír, hogy "II. András, mint láttuk, akarva-akaratlanul magáévá tette az új berendezkedés politikai alapelveit".
- 28 Kr.j.317: Monum.Strig.I.216: qvorundam^m nostrorum^F principum consilio terre nostre statum, ab antiquis illibate conservatum, alterantes"; Horváth i.m.275.

- 29 Kr. j. 317: Monum. Strig. I. 217: "memoratum villam Turdos diligenter a novis pecierunt, facte distributionis ratione sibi necnon eorum heredibus in perpetuum conferendam, asserentes, eam, excluso iure cuiuslibet, ad ^uCastro^m Kracou supradictum integraliter pertinere."
- 30 Elekes: i. m. 86
- X31 ECKHART FERENC: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad, 1908. I-34. /Továbbiakban: Eckhart: i. m. 1-34/
32. Uo. 28.
- 33 Uo. 39; Magyar történet. I. k. 477-480.
- 34 Pauler: i. m. II. k. 69. sz. jegyzet
- 35 Pauler: i. m. II. k. 57, 67-70; Horváth: i. m. 269
- 36 Horváth: i. m. 269; MOLNÁR ERIK: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bpest, 1949. 84 /Továbbiakban: Molnár Erik: i. m. 84/
- 37 G. BOLLA ILONA: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Registrum megvilágításában. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. 1957. 84-105. /Továbbiakban: G. Bolla: i. m. 84-105/; ELEKES LAJOS, LEDERER EMMA, SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I. k. Egyetemi Tankönyv. Budapest, 1965. 112-120 /Továbbiakban:

Tankönyv I.112-120/

- 38 G.Bolla: i.m.89
- 39 Horváth: i.m.269
- 40 Kr.j. 317: Monum.Strig.I.217; Horváth: i.m.269
- 41 Horváth: i.m.269
- 42 F.CD.III.1.294: "Magyarország kiváló királya
/II.András/, bizonyos elidegenítéseket tett or-
szága kárára és királyi tisztsége ellen, mi pe-
dig elküldjük iratunkat e királyhoz, hogy töre-
kedjen visszavonni, mivel ezzel tartozik, a már
említett elidegenítéseket."
- 43 Kr.j. 320: "etiamsi generalis in nostro regno
facta distributio ad priorem statum redeat";
Horváth: i.m. 270.
- 44 KARÁCSONYI JÁNOS -BOROVSKY SAMU: Az időrendbe
szedett váradi tűzesvaspróba-lajstrom. Bpest,
1903. Nr.310,315,316,317 /Továbbiakban: Vár.Reg.
Nr.310 stb./
- 45 Vár.Reg.Nr.317: "cum esset edictum a rege Andrea,
Quod terrae castrorum, a quocunque violenter occu-
patae, castris restituerentur"; A birtokrendezést
3-4 tagu bírói testületek végezték, akiket a király
delegált, működésük során nagy szerep^p jutott a
Pristaldusoknak /ld. Vár.Reg.Nr.316: "iudices a
rege Andrea delegati ... per pristaldum"/. Borsod
megyében Tamás püspök, Pouca bán és Symeon comes,
Békés és Báhar megyék területén négy comes, Tyburtius
Gyula, Sándor és ^{He} Elias végezte a vizsgálatot /Vár.
Reg.Nr.316,310,315,317/

- 46 Vár.Reg.Nr.315: "cum esset edictum a rege
Andrea, quod castrenses dispersos castr
recolligerent"
- 47 Kr.j.358: W.XI.157: "a nevezett emberektől, mind
az összes többiektől, alkiknek udvarnokföldeket
adományoztunk, visszavonásra számbavettük."
- 48 F.CD.III.1.346
- 49 Kr.j.358: W.XI.157
- 50 G.Bolla: i.m.89-91; Pauler: i.m.II.95-96
- 51 Eckhart: i.m. 40-42
- 52 Elekes: i.m.75
- 53 MOLNÁR JÓZSEF: A királyi nagy katonai szerveze-
te a tatárjárás korában. Hadtörténelmi Közlemé-
nyek. 1959.2.sz.243. /Továbbiakban: Molnár J.:
i.m.243./

II. Birtokvisszavétel a tatárjárás előtt

- 1 Kr.j.444: F.CD.III.2. 145; Kr.j.445: W.VI.445
- 2 Kr.j.471: W. XI.231
- 3 Kr.j.595: W. XI.236
- 4 Pauler: i.m.II.170
- 5 Magyar történet I.k.505,517
- 6 W.II.37-39
- 7 W.II.39-40
- 8 Magyar történet I.k.518; Pauler: i.m.II.k.173;
A magyar nemzet története /Szerk.Szilágyi Sándor/
Bpest,1896.II.k.irta: MARCZALI HENRIK/Továbbiak-

- ban: Marczali i.m.II.k.447/
- 9 Kr.j.637: F.CD.IV.1. 104; Pauler: i.m.II.R.173
- 10 Kr.j.636: W.VII.57
- 11 Kr.j.667: F.CD.IX.7.656
- 12 Marczali: i.m. II.k.443
- 13 Kr.j.595: W.XI.236; Kr.j.461: HO.VI.24./IPOLYI
ARNOLD - NAGY IMRE - ^{EG}VÁGHELY DEZSŐ: Hazai Okmány-
tár. Bpest, 1880./Továbbiakban: HO.VI.24./; "A
vármegyék jogai jobbára cserbenhagyattak az álta-
lunk tett nem kötelességszerű bőkezűségek és mér-
téktelen szabadosságok révén és bölcsőbb tanács-
csal élve törekszünk azok /a jogok/ korábbi álla-
pot szerinti megreformálására"; Kr.j.597: F.CD.III.
2. 254: "mert azokat, amik ésszerűtlenek, ésszerűen
vissza kell vonni, azokat, amelyek a magyar király-
ság haszna és tisztelete ellenére lettek elidege-
nitve a korona jogától."
- 14 Kr.j.637: F.CD.IV.1. 104: "A felesleges és haszon-
talan, a kiváló emlékü magyar királyok, atyánk
András és Imre idején tett adományokat, melyek ré-
vén a királyi korona joga csaknem teljességgel
semmivé vált ... elhatároztuk visszavonni."
- 15 Kr.j.59²~~8~~: HO.VII.19; /Fejér CD.VII.4. 82: Fejér
György 1235 alatt hozza ezt az oklevelet. Tévesen,
mert Béla mint "primogenitus regⁿi Hungariae" sze-
repel, hatalomra jutása után ezt a formulát nem
használja./

- 16 Kr.j.637: F.CD.IV.1. 104
- 17 Kr.j.626: Monum.Stig.I.321; Kr.j.592: HO.VII.19; Pauler: i.m.II.k.112; Magyar történet: I.k.502; Marczali: i.m.II.^k.444.
- 18 HO.IV.20-21
- 19 Kr.j.626: Monum.Strig: I.321; Kr.j.597: F.CD III.2. 254; Kr.j.688: HO.VIII.38: aki "a küség érdemét mint kiválóságot bírja, azt érdemének megfelelően dicséretekkel illetni, valamint bővebb javadalmakkal jutalmazni kell."
- 20 Kr.j.584: F.CD.VII.1.220: "az egyházaknak a királyi felség tekintélye által tett adományait saját épségükben megőrizni akarjuk és abból semmit sem visszavenni."
- 21 Pauler: i.m. II.k.133 /kiemelés tőlünk/
- 22 Magyar történet: I.k.505 /kiemelés tőlünk/
- 23 Smic.III.340-343./Smiciklas T. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Zagrabiae, II-XIV.1904-1916. Továbbiakban: Smic.III.340-343/: "cum iobagionibus nostris consilio, dictis fratribus possessiones ablatas in integrum restitui decrevimus ac restituimus universas."; A szlavón herceg és a templomosok közti perről ld. REISZIG KDE: IV.Béla király és a János-lovagrend Magyarországon. Századok 1901. 522./Továbbiakban: Reiszig: IV.Béla kir. és a János lovag-rend Magyarországon i.m.522/

- 24 W.VII.38; Pauler: i.m.II.k.170; Marczali: i.m.
II.k.445; Magyar történet: I.k.518
- 25 Kr.j.637: P.CD.IV.1.105
- 26 Kr.j.926: W.VII.310-311.
- 27 Kr.j.678: HO.III.5; Kr.j.: 704: HO.VIII.39 VI.39;
Kr.j.690: W.VII.104; Kr.j.: 685: W.II.101
- 28 Kr.j.678: HO.III.5; Magyar történet I.518; Pauler:
i.m.II.170.
- 29 Kr.j.690: W.VII.104
- 30 Kr.j.680: HO.VIII.42; Magyar történet: I.k.518;
Pauler: i.m.II.k.170
- 31 Kr.j.444: P.CD.III.2.145; Kr.j.445: W.VI.455;
Kr.j.583: P.CD.III.2. 194; Kr.j.584: P.CD.VII.1
220; Kr.j.585: Monum.Strig.I.271 /Sopron,Veszprém,
Komárom megyék/; Pauler: i.m.II.k.132
- 32 Kr.j.461: HO.VI.24; Magyar történet I.k.504;
Pauler: i.m.II.k.132
- 33 Kr.j.471: W.XI.231; Kr.j.595: W.XI.236
- 34 W.VII.22,26; P.CD.IV.1. 64
- 35 Kr.j.583: P.CD.III.2. 194: "mídon előrelátóan és
gondosan a haszontalan és felesleges örökadomá-
nyokat ... megsemmisítjük"; Kr.j.584: P.CD.VII.1.
220: "visszavesszük a haszontalan és felesleges
örökadományokat"; Kr.j.585: Monum.Strig.I.271;
Kr.j.461: HO.VI.24; Kr.j.589: W.XI.215; Kr.j.591:
W.XI.214; Kr.j.592: HO.VII.19; Kr.j.593: W.VI.485;
Kr.j.: 471: W.XI.231; Kr.j.595: W.XI.236; Kr.j.
596: W.XI.234

- 36 Kr.j.595: W.XI.236; Kr.j.594: W.I.270 /+= hamis/,
Kr.j.607: F.CD.III.2 87/+/
37 HO.VII.18; Kr.j.444: F.CD.III.2 145
38 Kr.j.461: HO.VI.24
39 GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország törté-
neti földrajza. A-Cs. Bp.,1963.Továbbiakban:
Györffy: TF.I.848.
40 Györffy: TF.I.867, 873
41 U.o. 186,872
42 Kr.j.: 471: W.XI.231
43 W.VII.22,23,24,; Zala vármegye története. Oklevél-
tár. I.10.
44 Kr.j.: 615: F.CD.III.2 215 /+/-; Kr.616: F.CD.IV.1.
57 /+/-; Kr.j. 626: Monum.Strig.I.32¹; Kr.j. 627: W.
VII.32; Kr.j.623: PRT.I.755; Kr.j. 620; Kr.j.667:
F.CD. IX.7. 656; Kr.j. 688: HO.VIII.38; Kr.j. 804:
W.VII¹.192; Kr.j.: 926; W.VII.310; W.VII.21, 38; Kr.j.
659: HO.VII.25
45 F.CD.IV.1. 66, 140; HO.VIII.33
46 Kr.j.616: F.CD.IV.1. 57 /4/; Kr.j. 511: HO.V.12;
Kr.j.600: HO.V.14; Kr.j.1032: F.CD.IV.2.485
47 Kr.j.627: W.VII.32; Kr.j. 475: Monum.Strig. I.278;
Kr.j.654: Monum.Strig.I.327
48 W.VII.22,25,26
49 Kr.j. 667: F.CD.IX.7. 656; Kr.j.731: F.CD. IV.1.
273; F.CD. IV.1. 66,67; W.VII.46
50 W.VII.46

- 51 Kr.j.731: F.CD.IV.1. 273
- 52 Kr.j.680: HO.VIII.42
- 53 F.CD.IV.1. 66,67; W.VII.21
- 54 HOKlt.6./NAGY IMRE - DEÁK FARKAS - NAGY GYULA:
Hazai Oklevéltár. 1234-1536. Bp.,1879.Továbbiakban:
HOKlt.6/
- 55 Kr.j.592: HO.VII.19
- 56 Kr.j.596: W.XI.234/V.8.Kr.j. 467: W.XI.218 és
Györffy: TF.I.392/
- 57 Kr.j.471: W.XI.231; Kr.j.637: F.CD.IV.1.104; Kr.j.
983: Smic. IV.515; W.II.37-39
- 58 Kr.j.461: HO.VI.24; Kr.j.471: W.XI.231; Kr.j.616:
F.CD.IV.1. 57/+/: Kr.j.: 623; Kr.j.637: F.CD.IV.1.
104; Kr.j.: 667: F.CD.IX.7.656; Kr.j.690: W.VII.
104; Kr.j.731: F.CD.IV.1. 273; Kr.j.804: W.VII.192;
Kr.j.880: W.VII.255; Kr.j.926: W.VII.310; Kr.j.:983:
Smic. IV.515; W.II.37-39.
- 59 Tankönyv I.110; Horváth: i.m.266-270; Molnár J.:
i.m.238-239
- 60 Az alább idézendő oklevelek természetesen nem ölel-
hetik fel sem Imre, sem II.András összes birtokado-
mányozó okleveleit, hanem csak azokat foglalhatják
magukba, amelyek a Béla-féle birtokrekonstrukció-
val valamilyen kapcsolatban állnak. Imre adományai:
Kr.j.471: W.XI.231; Kr.j.626: Monum.Strig.I.321;
Kr.j.637: F.CD.IV.1. 104; Kr.j. 983: Smic. IV.515;
W.II.37-39. II.András adományai: Kr.j.583: F.CD.III.2.

- 194; Kr.j.: 584: F.CD.VII.1. 220; Kr.j.461: HO.
VI.24.; Kr.j.589: W.XI.215; Kr.j.591: W.XI.214;
Kr.j.593: W.VI.485; Kr.j.471: W.XI.231; Kr.j.
596: W.XI.234; Kr.j.607: F.CD.III.2. 87/+/; Kr.
j.616: F.CD.IV.1. 57;/4/; Kr.j.627: W.VII.32; Kr.
j.623: PRT.I.755; Kr.j.637: F.CD.IV.1. 104; Kr.
j.667: F.CD.IX.7. 656; Kr.j. 690: W.VII.104;
Kr.j.731: F.CD.IV.1. 273; Kr.j.804: W.VII.192;
Kr.j.880: W.VII.255; Kr.j.983; Smič.IV.515; Kr.j.
926; W.VII.310; W.II.37-39
- 61 Kr.j. ²825: HO.VI.6 /Vö.Kr.j.471: W.XI.231/
62 Kr.j. 584: F.CD.VII.1. 220; Kr.j. 585: Monum.Strig.
I.271 /Vö.Kr.j.447: Monum Strig. I.267/
63 Kr.j. 595: W.XI.236; Kr.j.654: F.CD.IV.1. 64;
64 Kr.j. 583: F.CD.III.2. 194
65 Kr.j. 461: HO.624 VI.24; Kr.j.471: W.XI.231
66 W.VII.46
67 W.VII.33
68 Kr.j. 926: W.VII.310
69 F.CD.IV.1. 64
70 W.VII.38
71 W.XI.309
72 Kr.j. 731: F.CD.IV.1 273
73 Kr.j. 804: W.VII.192
74 Kr.j. 688: HO.VIII.38
75 Kr.j. 645: W.VII.34 /+/
- 76 Árpádkori törvények. Latinból ford.: SZILÁGYI
LÓRÁND. Tankönyvkiadó 1962.75.kiadva: Monum.Strig.
I.292; Magyar történet I.512;

- Györffy György: Szlavónia kialakulásának oklevél-
kritikai vizsgálata. Levéltári Közlemények. Bp.
1970. 2. szám. 232. /Továbbiakban: Györffy: Szlavó-
nia. 232./
- 77 MAKKAI LÁSZLÓ: A milkói /kun/ püspökség és népei.
Debrecen, 1936. ¹²~~XVI~~. /Továbbiakban: Makkai i.m. 12/
- 78 Pauler: i.m. II.k. 124-126; Makkai: i.m. 15-16
- 79 Napkelet felfedezése. Közreadja: GYÖRFFY GYÖRGY.
Bpest., 1965. 16. /Továbbiakban: Napkelet felfe-
dezése 16/; Makkai: i.m. 17
- 80 Napkelet felfedezése 16
- 81 U.o.; ^Akeletkutatás, az "Ungaria maior" keresése
az 1230-as években indult meg. Nem választható el
IV. Béla ifjabb király keleti terveitől. A keleti
magyarok létének felfedezése aktuálissá tette a
magyar krónika őstörténeti fejezeteinek korszerű-
sítését. Kristó Gyula szerint elképzelhető, hogy lé-
tezett az 1230-as években egy olyan Gesta Ungarorum,
amely a magyar őstörténetet korszerű ismeretanyag
közvetítésével a keleti magyarok prolemtikájára é-
pítette. Ez a gesta Béla ifjabb király politikájához
köz^{zel}álló nézőpont alapján készülhetett. /Ld. KRISTÓ
GYULA: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalai-
ról. Riccardus és Albericus tanúsága. Kézirat. Fel-
olvastatott: Budapesten, 1971-ben./
- 82 Napkelet felfedezése 16.
- 83 W. II. 37-39; Az egyházi birtokok visszavételéről
lásd ERDÉLYI LÁSZLÓ: Az egyházi vagyon eredete és
jellege Magyarországon. Külön lenyomat a "Magyar

- Kultura" 1913.jul.-szept-1 számából. Bpest, 1913.
33. /Továbbiakban: Erdélyi: Egyházi vagyon 33/;
- Reiszig: IV.Béla király és a János lovag-rend Magyarországon. i.m.525; REISZIG EDE: A János lovag-rend szerepe a magyar hadtörténelemben az Árpádok korában. Hadtörténelmi Közlemények. 1919-1921.évf. XX.-XXII.k.Bpest, 1921.113.; FRANKÓI VIILMOS: Magyarország egyházi és politikai összeköttetése a római szentszékekkel. Bpest, 1901.I.k.61
- 84 W.II.39-40; 1936.Él.30-án újra ír a pápa ebben az ügyben Bertalan pécsi püspöknek./Smic^V.IV.13/
- 85 Kr.j.983: Smic.IV.515.
- 86 Tankönyv I.125.; Marczali: i.m. II.k.445
- 87 Kr.j. 615: F.CD.III.2. 215/+/
- 88 Kr.j.511: HO.V.12.
- 89 Kr.j.616: F.CD.IV.1.57 /+//; Kr.j.1032:F.CD.IV.2.485
- 90 Kr.j.637: F.CD.IV.1.104
- 91 Kr.j.636: W.VII.57
- 92 Kr.j.662: F.CD.IV.1. 156
- 93 Kr.j.667: F.CD.IX.7. 656/Vö.Kr.j.620/
- 94 Kr.j.926: W.VII.310
- 95 Marczali: i.m.II.k.447
- 96 Magyar történet I.k.521
- 97 Kr.j.461: HO.VI.24
- 98 KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV.század közepéig. II.Bpest,1901.II.²18-219.
- 99 Kr.j.: 471: W.XI.231

- 100 Marczali: i.m.II.k.420-421
- 101 Kr.j.461: HO.VI.24.
- 102 Kr.j.471: W.XI.231; Györffy:TF.I.848,867,873,
186; Marczali: i.m.II.k.422; Kálmán szlavóniai
ténykedésére lásd Györffy: Szlavónia. 232;
Reiszig: IV.Béla király és a János lovag-rend
Magyarországon i.m.529; HORVÁTH MIHÁLY: Magyar-
ország történelme. II.kiad.^{Pest} 1860.I.k.367,379
- 103 Magyar történet I.k.505
- 104 Kr.j.667: F.CD.IX.7. 656
- 105 Kr.j.688: HO.VIII.38
- 106 Kr.j.645: W.VII.34 /+/
107 Pauler: i.m.II.k.133
- 108 Marczali: i.m.II.k.420,444
- 109 Magyar történet I.k.505
- 110 Pauler: i.m.II.k.173; SZABÓ KÁROLY: Magyaror-
szág történetének forrásai. Pest,1860.7.
- 111 TURCHÁNYI TIHAMÉR: Rogerius mester Siralmas éne-
ke a tatárjárásról. Századok, 1903.422-423.
- 112 Molnár J.:i.m. 227-236; Tankönyv I.112-114;
Lederer Emma: A feudalizmus kialakulása Magyaror-
szágon i.m.93-175
- 113 Molnár J.: i.m.230
- 114 Kr.j.589: W.XI.215
- 115 Kr.j.444: F.CD.III.2. 145
- 116 HO.VII.18

- 112 Kr.j.445: W.VI.455
- 118 Molnár J.: i.m.228
- 119 Lederer: A feudalizmus kialakulása Magyarországon i.m. 106-107
- 120 U.o.106-175
- 121 Kr.j.585: Monum.Strig.I.271
- 122 W.VII.25.
- 123 W.VII.26; Györffy: TF.I.453
- 124 F.CD.IV.1. 64; HOKI.4
- 125 Kr.j.628: W.VII.33; Monum.Strig.I.261; Györffy TF.I.444,445,451-452
- 126 Kr.j.636: W.VII.57.
127. Kr.j.65⁵~~5~~: W.II.92
- 128 F.CD.VII.5. 253-254; Novák József csodálkozik azon, hogy a várjobbágyok és várnépek legtöbb esetben elvesztik a pert. Nem tud magyarázatot adni arra, hogy a pervesztés miért következik be több esetben. /ld.NOVÁK JÓZSEF: A várjobbágyság intézménye. Debrecen, 1940. 52-53./
- 129 W.XI.309
- 130 Molnár J.: i.m.250-251; Molnár Erik: i.m.84
- 131 W.VII.26.
- 132 W.VII.22.
- 133 Kr.j.662: F.CD.IV.1. 156
- 134 Kr.j.667: F.CD.IX.7.656.
- 135 F.CD.IV.1. 64
- 136 HO.IV.20-21
- 137 W.VII.46

- 138 Kr.j.667: F.CD.IX.7. 656
139 F.CD.IV.1. 65
140 F.CD.IV.1. 67
141 Kr.j.444: F.CD.III.2.145; Kr.j.445: W.VI.455
142 Kr.j.583: F.CD.III.2. 194
143 Kr.j.584: F.CD.VII.1. 220; Kr.j.585: Monum.Strig.
I.271
144 Kr.j.461: HO.VI.24.
145 Magyar történet I.k.504-505.
146 Kr.j.594: W.I.270/+/
147 Kr.j.596: W.XI.234 /Vö.Kr.j.467: W.XI.218/
148 Marczali: i.m.II.k.421
149 Kr.j.596: W.XI.234
150 HO.VII.18
151 Kr.j.⁵~~593~~. W.VI.485
152 Kr.j.804: W.VII.192; Kr.j.636: W.VII.57; Kr.j.662:
F.CD.IV.1. 156; W.VII.22,23,24,25,26,46; F.CD.IV.
1. 64; HOKI: 4+6; Solymosi László eme királyi bi-
zottságok működését a szökött személyek /udvarnokok
várnépek és kondicionáriusok/ felkutatására korlá-
tozza. Véleményünk szerint nem lehet leszűkíteni a
királyi restaurációt - még Károly Róbert korában
sem - szökevények megkeresésére, s különösen a ki-
küldött bizottságok ténykedését az aregákban lefek-
tetett elvek vizsgálata nélkül megítélni / SOLYMOSI
LÁSZLÓ: A jobbágyköltözésről szóló határozat helye
a költözés gyakorlatában. Agrártört.Szemle 1972.1-2.
szám 15/

- 153 Pauler: i.m.II.k.171
154 W.VII.25,26.
155 F.CD.IV.1. 67
156 HOKI: 6; F.CD.IV.1. 66
157 Magyar történet I.k.518
158 W.VII.25,26
159 W.VII.25
160 F.CD.IV.1. 64
161 Kr.j.637: F.CD.IV. 1. 104/birtokaik Sopron, Somogy,
Arad, Nyitra, Valkó, Zala, Varasd, Tolna, Győr, Bodrog,
Csanád, Keve, Temes, Bács és Pozsega megyékben te-
rültek el./
162 W.VII.38; W.II.39-40
163 W.XI.309; Kr.j.628: W.VII.33; Kr.j.636: W.VII.57;
W.VII.46
164 Kr.j.636: W.VII.57; Magyar történet I.k.518
165 Csák nembeli Miklósra vonatkozóan ld Györffy TF.I.
848,867,873,186; Tamás fiai: Sebes és Sándor come-
sekre vonatkozóan ld. Kr.j.589: W.XI.215
166 Kr.j.584: F.CD.VII.1. 220; Kr.j.585: Monum.Strig.I.
271
167 Imre adományai: Kr.j.597: F.CD.III.2. 254; II.András
adományai: Kr.j. 583: F.CD.III.2. 194; Kr.j.584:
F.CD.VII. 1. 220; Kr.j.: 585: Monum.Strig.I.271;
Kr.j.: 589: W.XI.215; Kr.j.591: W.XI.214; Kr.j.593:
W.VI.485; Kr.j.594: W.I.270/+/-; Kr.j.607: F.CD.III.
2. 87 +/-; saját adomány: Kr.j. 583: F.CD.III.2. 194

- 168 Kr.j.591: W.XI.214
- 169 Kr.j.583: F.CD.III.2. 194 /Vö.Kr.j.159 /+/, 382/
- 170 Kr.j.593: W.VI.485
- 171 Kr.j.584: F.CD.VII.1.220 /Vö.Kr.j.383/
- 172 Kr.j.594: W.I.270 /4/; Kr.j.607: F.CD.III.2. 87/+/
- 173 Kr.j.597: F.CD.III.2. 254
- 174 Kr.j.595: W.XI.236
- 175 F.CD.IV.1. 64; Kr.j.654:
- 176 Imre adománya: Kr.j.626: Monum.Strig.I. 321; az egy-
háznak szóló adomány: Kr.j.620; ^{Kr.j.}628: W.VII.33; II.
András adománya: Kr.j.616: F.CD.IV.1. 57 /4/; Kr.j.
623 PRT.I.755 /csak részben/; Kr.j.389; Kr.j.627:
W.VII.32; Kr.j.620; Kr.j.637; F.CD.IV.1. 104; Kr.j.
731: F.CD.IV. 1. 273; saját adomány: F.CD.IV. 1. 66
- 177 Tankönyv I.124
- 178 1235-ben a Turje nembeli Dénes fia Dénest /Kr.j.608/,
1236-ban a Balassa családbeli - zólyomi ispáni tisz-
tet viselt - Detrik ispánt adományozta meg/Kr.j.612/
- 179 GYÖRGY SZÉKELY: Evolution de la structure et de la
culture de la classe dominante laïque dans la Hongrie
des Árpád. Acta Historica Academiae Scientiarum
Hungaricae. XV./1969/242-243
- 180 Kr.j.637: F.CD.IV.1. 104; Kr.j. 615: F.CD.III.2. 215/+/;
Kr.j.616: F.CD.IV.1. 57 /+/
- 181 Kr.j.662: F.CD.IV.1. 156
- 182 Kr.j.667: F.CD.IX.7 656
- 183 W.VII.46.
- 184 Kr.j.636: W.VII.57

- 185 Kr.j.678: HO.III.5; Kr.j.704: HO.VI.39
- 186 Kr.j.680: HO.VIII.42
- 187 Az udvarnokok szabadjainak eredetére és XIII. századi problematikájára ld. Lederer: A feudalizmus kialakulása Magyarországon i.m.166-168, 172
- 188 W.II.185-186
- 189 Kristó: Locsmánd. 131-145
- 190 Kr.j.: 690: W.VII.104; Kr.j.688: HO.VIII.38
- 191 Kr.j.: 804: W.VII.192. Az 1245-ben kiadott oklevélben előforduló "habitoribus eius castrensibus de medie sublati quasi vacua remanserat" arra vonatkozik, hogy Billét II.András időszakában várnépek lakták, tehát várföld volt, a II.András-féle eladományozás kivette a népeket a vár kötelékéből, a második hullámban a várnépek visszaállították az eredeti statusukat, azonban a tatárjárás következtében a föld megüresedett.
- 192 Kr.j.731: P.CD.IV.1. 273; Kr.j.804: W.VII.19²₈; Kr.j.880: W.VII.255; Kr.j.926: W.VII.310

III. Birtokrendezés a tatárjárás után /1241-1270/

- 1 Tankönyv I.129
- 2 LEDERER EMMA: A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései. Századok, 1952. 342

- 3 Kr.j.1088; HO.VIII.68; Hasonlóképpen ld.Kr.j.892:
F.CD.VII.5. 274: "Országglásunk tisztéből adódóan nem tartozunk a mi adományunkat kisebbiteni, hanem azt inkább növelni, vagy azt legalább^{is} visszavonhatatlanul megőrizni"
- 4 W.VIII.206; HO.VIII.¹¹⁵15; W.III.186,188; Smic.V.481;
W.VIII.208-210
- 5 Kr.j.892; F.CD.VII.5. 274-277; Pauler Gyula a Dráván
tuli várföldek rendezésének kezdetét 1249-re datálja
/1.m.II.274/
- 6 1249-ben a szepesi földek egyetemes rendezéséről olvas-
hatunk /Kr.j.910; F.CD.IV.2. 45/; 1251-ben Roland ná-
dor arról ad hírt, hogy a király az egész országban
/per totum regnum/ bizottságokat delegált /HO.VIII.
57/; 1254-től megszaporodó adataink kétségtelenné te-
szik az országos rendezést. Ld.W.VII.384: "cum post
recessum Tartarorum ... per totum Regnum nostrum divar-
sos iudices mississemus"; Kr.j.1027: W.VII.37¹6; Monum.
Strig.I.421-422; F.CD.X.3. 252 stb.
- 7 Smic.V.485
- 8 Kr.j.1093; W.II.271; W.VII.436; HO.VI.88; F.CD.V.1.318;
W.VII.486
- 9 Smic.V.402, 403, 517, 485, 596, 616, 613; Kr.j.1106;
Smic.V.24; Smic.V.109, 112, 117
- 10 Kr.j.: 910; F.CD.IV.2. 45; a szepesi prépost birtokát
is megvizsgálták a szepesi földek egyetemes rendezése-
kor; W.VII.369; a vasvári Szent Mihály egyháznak Lapcsa
nevű földjét kell igazolnia; Kr.j.1032; F.CD.IV.2. 485

- 11 Kr.j.892: F.CD.VII.5. 274-277
- 12 Smic^v.IV.403-411; Smic^v.V.112-117,117-118
- 13 HO.VI.88
- 14 Kr.j.982: Monum.Strig.I.400-401, 404-405
- 15 Smic^v.IV.613-616, 616-617; Smic^v.V.26-30,32,34,
35,73-75; W.VII.424, 427; HO.VII.53; Kr.j.1139⁹;
W.XI.437; HO. VII.67; Kr.j.1141; HO.VII.69; Kr.j.
1143; Smic^v.V.75; Kr.j.1144; W.VII.453; Kr.j.1161;
HO.VII.71
- 16 MÁLYUSZ: Könnemesség. 279
- 17 U.o.
- 18 MÁLYUSZ ELEMER: Az V.István-kori ^gGesta. Értekezé-
sek a történeti tudományok köréből. 58.k.Bpest,
1971.130/ továbbiakban MÁLYUSZ: V.Istvánkori ges-
ta. 130/
- 19 U.o. 8.
- 20 Kr.j.910: F.CD.IV.2. 45; "qu^vum terras de Scepus
generaliter iudicium vocassent"
- 21 Kr.j.2814: /II.k.2-3.füzet/ 1272-1290/. Kiadja:
Szentpétery Imre-Borsa Iván "dominus rex
Bela nos in terram Scepes cum sua auctoritate di-
misisset ad ordinandas terras omnium in comitatu
Scepes existentium et specialiter terras filiorum
iebaianum mensurari et ordinare precepisset."
- 22 MÁLYUSZ ELEMER: Turóc megye kialakulása. Bpest,
1922.56; Többek között Ivánkától vették el a "kirá-
lyi adományonⁿ túl is elfoglalt" földet; Ld.Kr.j.
1302; IVÁNKA ZSIGMOND: Hat okmány a ^dDraskóczi és
Jordánföldi Ivánka-család levéltárából stb.Bpest,
1895. 14

- 23 Kr.j.1027: W.VII.371; HO.V.26-28; F.CD.X.3. 252;
Pauler: i.m.II.k.289
- 24 Dénes nádor és szolnoki ispán 1235-1240 között
viselte méltóságait. Ld. WERTNER MÓR: Az Árpád-
kori nádorok sorozata. Történelmi Tár. 1894. 6
- 25 HO.V.26-28
- 26 PRT.VIII.292-293
- 27 S.KISS ERZSÉBET: A királyi generális kongregáció
kialakulásának történetéhez. Acta Universitatis
Szegediensis de Attila József nominatae. Acta
historica. Tomus XXXIX. 13.
- 28 Uo. S.Kiss Erzsébet helyesen a váci gyűlést 1254^x
októberére teszi. 14
- 29 Kr.j.1048: Monum.Strig.I.423
- 30 Smic: V.109-110
- 31 Pauler: i.m.II.k.290
- 32 Kr.j.: 1048: Monum.Strig.I.422; 1255-ben írja:
"az egész országban általános rendelettel megparan-
csoltuk az inséges időkben elidegenített birtokok
visszavonását."
- 33 Kr.j.1032: F.CD.IV.2. 485; W.II.185; Kr.j.910:F.CD.
IV.2. 45; W.VII.369; Kr.j.1039: W.XI.406; F.CD.X.
3.252; Kr.j.1093.: W.IIX.271; HO.VII.59
- 34 Erdélyi: Az egyházi vagyon. 10; W.II.159: "tu/IV.
Bela/eis qvasdam villas, videlicet Billam, Gunyu
et Vdorch, quas clare memorie A/ndreas/ pater tuus
in dedicatione Ecclesie dicti Monasterii eis contu-
lit, et decimas ad ipsum monasterium per^tinentes

contra iustitiam abstulisti et ipsis restituere contradicis."; ld.még ugyanerről: W.II.157;

ERDELYI LÁSZLÓ: Magyar történelem. I.k.Magyar középkor. Bpest, 1938.221: az udvarnokföldeket hozzászas per után sem adta vissza IV.Béla.

35 Kr.j.1039: W.XI.406

36 Kr.j.1032: F.CD.IV. 2. 485

37 Kr.j.1048: Monum.Strig.I.422-424

38 W.VII.372; Mályusz: V.Istváni kori gesta 132-133

39 Kr.j.1093: W.II.271

40 Smic.V.109-112

41 Elekes: i.m. 101

42 MARCZALI HENRIK: Enchiridion. A magyar történet kutatóinak kézikönyve. Bpest, 1901. 168 /Továbbiakban Enchiridion 168/; Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I.rész 100⁰-1526-ig. Szerk.: Lederer Emma. Bpest, 1964. 80-81/Továbbiakban: Szöveggyűjtemény 80-81/

43 Kr.j.: 1531: W.VIII.19./Szentpétery indoklását elfogadva, azt állíthatjuk, hogy ez az oklevél nem a ^{enkel} W. által feltételezett 1262. évben keletkezett, hanem az 1267-es bullával összefüggésben még 1267-ben./
"una ^ucom Baronibus et Nobilibus Regni nostri disposuimus, ut possessiones nobilium, que ab ipsis alienate, fuerant, eisdem debeant restitui."

44 Smic.^V: V.481; W.VIII.206, 208, 210; HO.VIII.115; W.III.186, 188

- 45 Smic.V.481
- 46 W.VIII.208,206-207
- 47 HO.VIII.115; W.III.186, 188
- 48 W.VIII.210
- 49 Kr.j.1570: HO.XII.14
- 50 Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarorszá-
gon a 14.században. Szerk.Székely György.Bpest,
1953.10. /Továbbiakban: Székely: Tanulmányok.10/;
Molnár J.: i.m.251
- 51 Kr.j.804: W.VII.192; Kr.j.982: Monum.Strig.I.400-
401; Molnár J.: i.m.247
- 52 W.VII.253-254
- 53 Smič.V.403-411
- 54 Kr.j.1184: Smič.V.98
- 55 István bán 1254-től Styria kapitánya. Magyar törté-
net I.kötet 520./táblázat/
- 56 Smič.V.112-117
- 57 Smič.V. 117-118
- 58 Smič.V.517; F.CD.IV.2. 258; F.CD.IV.2. 336; HO.VII.
48; W.VII.384; HO.V.24; HO.VI.84; Kr.j.1083; HO.VI.
88; W.XI.432; F.CD.IV.2. 438; W.II.296; Smič.V.109;
F.CD.V.1. 318
- 59 HO.VIII.57; hasonló esetek: F.CD.V.1.318; W.II.296;
W.VII.398
- 60 W.II.260; W.VII.384
- 61 Kr.j.1155; W.VII.452; W.VII.384

- 62 Kr.j.1109: W.XI.425; F.CD.IV.2. 438
- 63 W.XI.432
- 64 HO.VIII.70
- 65 Kr.j.1207: W.VII.488
- 66 Smic[✓].V.109-112
- 67 HO.VI.84; HO.VI.88
- 68 Molnár J.: i.m.243
- 69 Smic[✓].: IV.403; F.CD.IV.2. 258; W.II.260; W.VII.
398; Kr.j.1109: W.XI.425
- 70 Kr.j.982: Monum.Strig.I.400-401, 404-405
- 71 Kr.j.1006: Smic[✓].IV.448
- 72 Smic[✓].IV.402
- 73 Smic[✓].IV.517
- 74 F.CD.IV.2. 336; Mályusz: V.Istvánkori Vesta^g
131-132; Kr.j.1083: Smic[✓].V.8
- 75 Molnár J.: i.m. 251
- 76 Smic[✓].V. 26-30, 32, 34, 35; HO.VII.53; W.VII.424;
W.VII.427
- 77 Kr.j.1141:HO.VII.69: IV.Béla közli: "dantes sibi
/ti.Csák comesnek/ in mandatis, ut et terras ac alia
iura castri ... indebite occupata revocaret et
iobagionum castri terras, super quibus non est
contentio et quas a castro hactenus pacifice tenuerunt,
a terris castrensiis reambularet et eisdem
iobagionibus castri novas metas, iuxta veteres
elevando, ne de cetero questio moveri posset aliquatenus de eisdem."
- 78 Kr.j.1141: HO.VII.69; Kr.j.1139: HO.VII.67; Kr.j.
1138: W.XI.437; Kr.j.1143: Smic[✓].V.75; Kr.j.1144:

- W.VII.453; Kr.j.1161: HO.VII.71
- 79 Smic.^V.IV.613
- 80 Molnár J.: i.m.250
- 81 Kr.j.1147: Smic.V.67 és W.XI.439: "nos iūgitur volentes ipsos in priori statu et libertate conservare, ne ex hoc iura castri nostri memorati alienentur."
82. Smic.^V.IV.596-598.: "gved cum dominus Bela illustris rex Ungariae nos ad Ryucha pro restituendis terris a praedicto castro alienatis et pro libertate hominum iudicanda destinasset eandem."
83. W.II.256
84. W.VII.253; Kr.j.1106: Smic.^V.V.24; HO.VI.88
- 85 Molnár J.: i.m.250
- 86 Kr.j.805
- 87 Kr.j.1106: Smic.^V.V.24
- 88 Az Atyusz nembeli II.Atyusz életére 1214-1233 között vannak adatok, 1221-22-ben és 1228-ban volt bán. Ld. KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV.század közepéig. I.Bpest, 1900.133.
- 89 Kr.j.1155: W.VII.452
- 90 Smic.^V.: IV.613; Mályusz: Köznemesség 276; ERDÉLYI LÁSZLÓ: Árpádkeri társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. IV.közelmény. Történeti Szemle IV.évf. 1915.Bpest, 337.
- 91 Flekes: i.m.101: Mályusz: Köznemesség 276,407-434; VÁCZY PÉTER: Társadalmunk az Árpádok és az Anjouk korában. Magyar Művelődéstörténet I.évn.184

- 92 Kr.j.1139.: HO.VII.67; Kr.j.1091: W.II.269; "az egész országba különböző birákat küldtünk ki"; Kr.j.1106: Smič.V.24; W.XI.432: Különböző megyékbe /in diversis comitatibus/ küldött bizottságokat IV.Béla.
93. Kr.j.892: F.CD.VII.5. 274; Smič.V. 402,403,517, 485, 596, 616, 613; Kr.j.1106; Smič.V.24; Smič.V. 109, 112, 117
- 94 Kr.j.⁰1127. W.VII.371; HO.V.26; PRT.VIII.292; F.CD. X.3. 252: Miklós étkfogó mester Magyarország összes megyéjében lévő /per omnes Comitatus/ udvarnokföldeket vizsgálta meg.
- 95 Kr.j.1141: HO.VII.69; Kr.j.1143: Smič.V.75; Kr.j. 1144: W.VII.453; Kr.j.1139: W.XI.437; Kr.j.1155: W.VII.452; Kr.j.1161: HO.VII.71; Smič.V.73; W.VII. 486; Pauler: i.m.II.k. 290.
- 96 Kr.j.910: F.CD.IV.2. 45; Kr.j.2814
- 97 Kr.j.892: F.CD.VII.5. 274; W.VII.398; F.CD.IV.2. 438
- 98 W.VII.399; HO.VIII.70; W.XI.432; HO.VII.88; W.VII.372; HO.VII.48; W.VII.436;
- 99 Kr.j.910; F.CD.IV.2. 45; Smič.V.517; Monum.Strig.I. 421; W.VII.398 stb.
- 100 W.II.256; Smič.V.623
- 101 W.VII.253; Kr.j.1184; Smič.V.98; 73; Kr.j.1161: HO. VII.71; Kr.j.1531: W.VIII.19; Kr.j.1207: W.VII.488

- 102 Kr.j.1082: W.VII.421; Kr.j.1083: Smič.V.8.;
Kr.j.1106. Smič.V.24; Kr.j.1147; Smič.V.67;
W.XI.439; Kr.j.1155: W.VII.452; Kr.j.1570:
HO.III.14
- 103 Mályusz: V.Istvánkori gesta. 132
- 104 W.II.256: "nos igitur facientes ingvisicionem...
per omnes iobagiones eiusdem castri, castrenses,
et nobiles eiusdem provincie."
- 105 F.CD.IV.2. 336: "nos vero auditis rationibus
partium hys et aliis, quae coram fuerant proposita,
habito tractatu et consilio ... ^virorum, qui tunc
aderant Nobilium."; Mályusz: V.Istvánkori gesta.
132
- 106 W.II.296x
- 107 Smič.V.109
- 108 Tankönyv I.156
- 109 Elekes: i.m. 101
- 110 Tankönyv I.158
- 111 ^CEnthiridion 168; Szöveggyűjtemény 81
- 112 Lőrinc nádorra vonatkozó adataink: W.VIII.206;
HO.VIII.115; W.III.186,188; Csák bán: Smič.V.481;
W.VIII.208,210
- 113 W.VIII.206: Lőrinc nádor írja 1268-ban "cum nos
dominus noster Illustris Bela Rex Hungarie ad reve-
candas terras ac alia iura nobilium ... ad Comita-
tum Synigiensem transmisisset, et quinque nobiles
de ipso Comitatu electos per omnes nobiles de eodem
Comitatu, Johanem scilicet filium Ysep, Cosman de

Kuazna, Stephanum filium Bers, Gregorium filium
Johannis et Thomam^m filium Mortunús de Wyslou
nobis in socios deputasset." Csák bán társai:
Smic^v.V.481: Henrik, Goganus, Vyd, Vahentymus,
~~et Buchk~~^B és Pos^a comes; A megye összes nemes^e
által^x választott bírák, akiket a király Csákék
mellé állított társként, kettős minőségben tény-
kedtek, egyrészt a nemesi önkormányzat, másrészt
a királyi hatalom képviselőiként vettek részt a
birtokok vizsgálatában. A választás ténye azon-
ban ellentmond azoknak a későbbi adatoknak, ame-
lyek alapján egyes kutatók a szolgabírák kinove-
zését - legalább is a XIII-XIV.század fordulóján -
királyi "felségjognak" tekintik/lásd GERICS JÓZSEF:
Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvény-
hozásunk egyik keletkezetlen emlékében. Századok,
1969.4.sz.618-619./

- 114 Smic^v.V.481: "Nos igitur tactis sacris reliquis,
adiuravimus fide deo et corone debita, ne per
aliqu^am negligentiam nostram terra cuiuslibet
celari debeat."

IV. Összegzés

- 1 ZDENEK PLALA: Přemyslovske čechy. /Česky stát a
společnost v letech 995-1310./ Praha, 1965. 169

- 2 U.o 170
- 3 Kristó: Locsmánd. 136
- 4 Klekes: i.m. 101
- 5 Kun László 1279-ben - nagykorúvá válván - a főpapokkal, bárókkal, az ország nemeseivel és a kunokkal tartott generális kongregáción elrendelte, hogy a kiskorúsága idején tett birtokadományokat vizsgálják meg /lásd Kr.j.2998, 2999, 3475, 3500, 3501 stb./. III.András restaurációjára ld. Erdélyi: Az egyházi vagyon 34; Károly Róbert várrendezéséről ld. Székely: Tanulmányok. 54.
- 6 Székely: Tanulmányok 58.